

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
«Գարեգին Ա» հայագիտական-աստվածաբանական կենտրոն

Հետազոտություններ և բնագրեր

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ

ԿՐԵԺ ՄԿՐՏԶԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԽԱԶՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

Խմբագրությամբ
պատմ. գիտ. դոկտ. Ազատ Բոգոյանի

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին
Վաղարշապատ
2005 թ.

ՀՏԴ 941 (479.25) : 23/28

ԳՄԴ 63.3 (27) + 86.37

Վ 301

Գրախոսներ՝

պ. գ. դ., պրոֆ. Զ. Սվազյան

Պ. Զովհաննիսյան (դոցենտ)

Վարդանյան Վրեժ Մկրտչի

Վ 301 Զայ եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչուղիներում: Պատ. խմբագիր՝ Ա. Բոզոյան. -Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2005: 400 էջ:

Աշխատության մեջ քաղաքական իրադարձությունների հետնախորքի վրա լուսարանվում են Հայ Առաքելական Եկեղեցու Դ-Ը դարերի առնչությունները պետական-քաղաքական ոլորտներին, վեր են հանվում քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու քաղաքական հանգամանքները, Եկեղեցու հավատարմությունը նախնալանդ հավատին, օտար բռնատիրոջների դեմ հայ ժողովրդի մղած մաքառումներին հոգևորականության մասնակցության, Քաղկեդոնական կայսերականացված Եկեղեցու դեմ Հայոց Եկեղեցու մղած անհավասար պայքարին առնչվող պատմական իրողությունները, ինչպես նաև Եկեղեցու լուսավորչական, բարեգործական և օրինակաբեր գործունեությունը:

Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

ԳՄԴ 63.3 (27) + 86.37

ISBN 99930-75-33-7

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2005

© Վարդանյան Վրեժ Մկրտչի, 2005

Հրամանալ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՅԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տպագրվում է մեկնաստորյալ
Ռուսի և Նշան Տերությունների
(ԱՄՆ. Լուս-Անգլիա)

ԽՈՍՔ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Հնագույն քրիստոնեական եկեղեցիների ընտանիքում իր ուրույն տեղն ունի Հայոց եկեղեցին. որի սկզբնավորությունն ավանդաբար կապվում է Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործունեության հետ: Եկեղեցու պատմության հնագույն սկզբնաղբյուրները վկայություններ են պարունակում Ա - Գ դարում Հայաստանում գործած քրիստոնեական համայնքների. հալածանքի ենթարկված վկաների և նույնիսկ եպիսկոպոսական աթոռների գոյության մասին: Ըստ ավանդության. 301 թ. Տրդատ Գ թագավորը քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն է հռչակում: Սկսած Գրիգոր Լուսավորչից. նրա տոհմից սերված մի շարք կաթողիկոսներ ծեռնադրվում են կապադոկյան Կեսարիայի մետրոպոլիտական աթոռի գահակալների կողմից: Հայոց եկեղեցին ստանձնում է Այսրկովկասի և նրանից Հյուսիս ընկած երկրներում քրիստոնեական ուսմունքի տարածման գործը. իսկ նրա ղեկավարը. որն անվանվում էր կաթողիկոս. գլխավորում էր Կովկասի քրիստոնական եկեղեցական կառույցը իբրև հավասարների մեջ առաջին (primus inter pares): Այդ կազմավորման մեջ մինչև է դարը մտնում էին Հայոց. Վրաց. և Աղվանից ազգային-եկեղեցական թեմերը: Իր հեթոքին Հայոց եկեղեցին մասն էր կազմում տիեզերական քրիստոնեական կազմակերպության և ենթարկվում էր եկեղեցական ժողովների որոշումներին: Հայոց եկեղեցու սկզբնական թեմերը համընկնում էին Մեծ Հայքի ավատական բաժանումների հետ. ուր գրեթե յուրաքանչյուր նախարարական մեծ տուն ուներ իր դրան եպիսկոպոսը:

Դ դարի վերջին (387թ.). երբ Հայաստանը բաժանվեց Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև. եկեղեցական կյանքը կարծես թե աստիճանաբար երկփեղկվեց: Բյուզանդական մասի եկեղեցական համայնքները հետզհետե սերտաճելով կայսերական վարչական կառույցին. միաձուլվում են Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու հետ. իսկ եպիսկոպոսական, մետրոպոլիտական, պատրիարքական նվիրապետական կառույցներն իրենց սահմաններով կրկնում են բյուզանդական կայսրության վարչական բաժանումները: Այս գործընթացն հատկապես նկատելի է դառնում Քաղկեդոնի ժողովից (451թ.) հետո. երբ արևելահռոմեական եկեղեցու հրավիրած ժողովների մասնակիցների ցանկերում և վավերագրերում. ի հեճուկս Պարսկաստանում գտնվող Մեծ Հայքի կաթողիկոսական աթոռի. հաճախակի հանդիպում ենք Հայաստանի բյուզանդական մասի եպիսկոպոսների և բարձրաստիճան հոգևորականների հիշատակությանը: Բյուզանդական կայսրության կողմից խրախուսվում էր Կ. Պոլսին հպատակ քաղկեդոնական թեմերի ստեղծումը. ի հա-

կադրություն Չայոց Սեծաց կաթողիկոսության. որի նստավայրը գտնվում էր երկրի պարսկական մասում (Վաղարշապատ. հետագայում՝ Դվին):

Սասանյան Պարսկաստանի տարածքում. Եփեսոսի ժողովից (431թ.) հետո. պաշտոնապես ձևավորվում է երկու առանձին եկեղեցական կազմակերպություն. մեկն այսպես կոչված պարսից կամ նեստորական (քաղղեական) եկեղեցին էր. որի առաջնորդը նստում էր Տիգրոն մայրաքաղաքում. իսկ մյուսը՝ կովկասյան երեք ժողովուրդների հոգևոր կազմակերպությունն էր. որը կենաց ու մահու կռիվ էր մղում սկզբում գրադաշտականության. իսկ հետագայում նեստորականության դեմ, չչեղվելով առաջին երեք Տիեզերական ժողովների վարդապետությունից: Եկեղեցին Չայաստանի Պարսկական մասում մի ամբողջական. ինքնուրույն կառույց էր. որի գագաթին գտնվում էր Չայոց Սեծաց կաթողիկոսը: Ե դարից Չայոց եկեղեցուն սկսված նշակութային շարժումը իր հորձանուտի մեջ է առնում Կովկասի ժողովուրդներն ու եկեղեցիները. որոնցից յուրաքանչյուրի համար ստեղծվում են ինքնուրույն այբուբեններ: Այդ ժողովուրդներն իրենց մայրենի լեզուներով են թարգմանում Աստվածաշունչը և Տիեզերական եկեղեցու հիմնական ծիսական. կանոնական. քրիստոսաբանական և հայրաբանական գրականությունը: Այդուհանդերձ. Է դարի սկզբին այսրկովկասյան եկեղեցու կառույցը չդիմացավ երկուստեք (Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի) քաղաքական ճնշումներին և քայքայվեց. վրաց եկեղեցին հակադրվեց Չայոց եկեղեցական կազմակերպությանը և ճանաչեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռի գերագահությունը. նրա ծեսերի ու վարդապետության ողջ համակարգը: Չայոց եկեղեցին, որին հետևում էր Աղվանից հոգևոր կազմակերպությունը, Քրիստոնյա Արևելքի մի շարք եկեղեցական կազմակերպությունների օրինակով ժամանակի ընթացքում իր կապերը խզեց Բյուզանդական եկեղեցուց և ամրապնդեց սեփական եկեղեցական կառույցը: Այս առումով Աղվանից կաթողիկոսարանը հսկայական դեր է կատարել Չայոց եկեղեցու պատմության մեջ. մասնակցել է հոգևոր-մշակութային և կրթական բոլոր շարժումներին. վարդապետության անաղարտության համար մղվող պայքարին, և իր ներդրումն է ունեցել Չայաստանի քաղաքական ու հոգևոր կյանքում:

Աշխատության մեջ լուսաբանված ժամանակաշրջանը նաև բյուզանդական-քաղկեդոնական և պարսից-նեստորական եկեղեցիների ոտնձգությունների դեմ Չայոց եկեղեցու գաղափարական պայքարի դարաշրջան էր: Է դարերում վերջնականապես ձևավորվեց և հստակվեց Չայոց եկեղեցու վարդապետությունը. ամրապնդվեց ծեսը և կարգի բերվեց հիմնական կանոնական գրականությունը: Իհարկե, այս տեսանկյունից. ավելի ակնդետ է պայքարը Բյուզանդա-

կան եկեղեցու ուսնձգությունների դեմ, քանի որ ամեն մի հարմար առիթի կայսրությունը փորձում էր Կ. Պոլսի պատրիարքությանը ենթարկել Հայոց կաթողիկոսարանը: Այդ առումով կարևոր քաղաքական գործոն էր է դարից տարածաշրջանում հաստատված Արաբական խալիֆայությունը, որը երբեմն նեցուկ էր լինում Հայոց եկեղեցուն՝ Բյուզանդական կայսերական եկեղեցու ուսնձգությունների դեմ մղված պայքարում: Չնայած այս քաղաքականությանը. Շիրակավանի ժողովում (862թ.) Հայոց եկեղեցին ցույց տվեց դավանաբանական հանդուրժողության անկրկնելի օրինակ: Միայն Հայոց Առաքելական եկեղեցու ճիգերի գերլարումով հնարավոր եղավ հաղթահարել նվիրապետությանը սպառնացող նոր պառակտումը:

Սիւս Հայոց եկեղեցու պատմության վերոհիշյալ ժամանակաշրջանին է վերաբերում հրատարակության ներկայացված պ.գ.դ. Վրեժ Վարդանյանի հետազոտությունը, որը գրվել է Հայաստանում Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի կապակցությամբ: Հեղինակն աշխատանքում փորձում է ներկայացնել Հայոց եկեղեցու և քաղաքական իշխանությունների պատմությունը մինչև Ը դար, համադրելով սկզբնաղբյուրները և մերօրյա հայագիտության ձեռքբերումները: Իհարկե, Հայոց եկեղեցու պատմության նշված ժամանակաշրջանի բոլոր հարցերին հնարավոր չէր պատասխան տալ մենագրությունում: Որոշակի խնդիրների շուրջ մտորելու համար ընթերցողին խորհուրդ կտայինք վերընթերցել Տ. Մաղաթիա պատրիարք Օրմանյանի «Ազգապատում»-ը¹, իսկ վերջին տարիների ուսումնասիրություններից անդրադառնալ հ.Պ. Անանյանի², Նինա Գարսոյանի³ և Ժան-Պիեռ Մահեի⁴ հետազոտություններին:

պ.գ.դ. Ազատ Բոզոյան

¹ Ունի չորս հրատարակություն. Կոստանդնուպոլիս 1912, Բեյրութ 1959 և 2001, Ս. Էջմիածին, 2002:

² Քննութիւն Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան եւ Զ դարերու շրջանին, Վեներտիկ 1991.

³ L'Église Arménienne et le grand schisme d'Orient / par Nina Garsoïan, Lovanni, In Aedibus Peeters, 1999 (CSCO, v. 574).

⁴ N.Garsoïan et J.-P.Mahé, Des Parthes au Califat: Quatre leçons sur La Formation de l'Inénité Arménienne, Paris, De Boecard, 1997 (Travaux et Mémoires, Monographies 10): J.-P.Mahé, Die armenische Kirche von 611 bis 1066.- Die Geschichte des Christentums: Religion, Politik, Kultur, Bd. 4: Bischöfe, Mönche und Kaiser (642-1054) - herausgegeben von G.Dagron, P.Riché und A.Vauchéz, Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1994, S.473-542.

Նախաբան

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու պատմությունը հայուցիտությունն հույժ կարևոր ու բովանդակալից բնագավառն է, որը սերտորեն առնչվում է մեր ժողովրդի պատմական անցյալի, նրա քաղաքական, հոգևոր-մշակութային, կրոնադավանական ինքնորոշման, ազատագրական մարտումների հետ: Ուստի Հայ եկեղեցու պատմության մանրաքննի ու համակողմանի հետազոտումը հականորեն նպաստում է հայոց պատմության հանդուցային խնդիրների բանիրուն լուսարանմանը:

Հայաստանի աշխարհագրական տարանցիկ դիրքը նրան դարձրել է տարբեր քաղաքակրթությունների, իրարամերձ գործի պետությունների ազմաքաղաքական շահերի բախման, նրանց միջև բնավայր մրցապայքարի արյունոտ թատերաբեմ: Պատմական այդ իրողությունը առանձնակի ուժով իրեն զգալ է ավելի հայոց միասնական պետականության վայրէջքի, է՛լ ավելի՝ անկման պայմաններում:

Եկեղեցին, նրա հայրապետները հովանի էին ժողովրդի յայն յապիւրին, սրբազնագործում էին հայոց պետականությունը⁵: Հայոց միասնական թագավորության բացակայության պայմաններում եկեղեցին մարմնավորում էր երկրի պետականությունը: Նրա ոգեշնչած քաղաքական և հոգևոր-մշակութային խնդիրները Հայաստանում մաս պահեցին պետական անկախության հույսերը: Այդ մտայնություն հետախորրի վրա սակցված տեսիլքում (Ասհակ Պարթևին վերագրված) եկեղեցին ժողովրդի մեջ վառ էր պահում այն հույսը, որ վերականգնվելու է Հայոց թագավորությունը: Այդ կանխատեսությունը փաստորեն քաղաքական ծրագիր էր և նպատակ ուներ հնարավորինս ամրակալել Հայաստանի ինքնավար իրավունքները, պահպանել նրա հոգևոր և քաղաքական ինքնությունը, ժողովրդի պետական կենսունակությունը: Որպես ազգային-պետական և հոգևոր-մշակութային բնիկանություն, հայ ժողովուրդը համախմբվում էր իր կրոնով՝ եկեղեցու գրոշի տակ պահպանելով իր դավանական դիմագիծն ու ինքնությունությունը, հոգևոր-քաղաքական համագոյությունը:

Միջնադարում հայությունն իրեն ազգ էր դիտվում Հայոց եկեղեցու ազգեցություն ոլորաներում: Հայաստանի նախարարական տարանջատ իշխանապետությունները միարանվում և դառնում էին երկրի անկա-

⁵ Ուշագրավ է, որ հետագայում Գրիգոր Նարեկացին «Երգ երգոցի մեկնության» մեջ հորդորում է «հնագանդ լինել թագաւորաց իբրև Աստուծոյ»՝ արտահայտելով հոգևոր դասի մտայնությունը (տես Գր. Նարեկացի, Մատենագրութիւնք. Վեներտիկ. 1840. Լջ 367):

խառնված, ինքնուրույնություն կալուն երաշխիքներ եկեղեցուստություն չբջանակներում, եկեղեցու հովանու ներքո: Նրա հոգևոր և սեփական գործառնությունը, իրեն համակենարոնացնող ուժ, ապահովում էր ժողովրդի քաղաքական համակեցությունը, ձևավորում Հայաստանի միասնական իրավակեցությունը: Երկրի գավանական և քաղաքական ինքնուրույնություն համար միամտ հարածամյա ուղորմներով Հայոց եկեղեցին դարձավ քաղաքական գործի գործուն, ժողովրդի բնութաազայ միտմների, ազատագրական իդեոլոգի հարագատ թարգմանը, նրա հոգու պահպանը: Եկեղեցու հորդորներով հաշտեցվում էին նախարարական հակամարտ ուժերը, վերացվում նրանց տարբարածանող քաղաքական տարածայնությունները: Իր սեփական, քաղաքական գործառնությունները եկեղեցին կենսագործում էր Աստուանունով սրբազնագործված, աստվածագիր հոգևոր և քաղաքական լծակների միջոցով:⁶

Եկեղեցին գրիմանդիտական ազգամեծ գործունեությունը բարձրացնում էր Հայաստանի քաղաքական կշիռը օտար երկրներում: Փահրեկեց անելով հայ Արշակունի վերջին թագավորին՝ Աստանյան ախրակայր Հայաստանի քաղաքական դեկր հանձնեց եկեղեցու ձեռքը, որը ժողովրդի ներկայացուցիչն էր արյաց դասն առջև: Ի հակակշիռ Հայաստանի մարդկանի, սրբ Աստանյանների գերակայությունը իրականացնում էր Հայաստանում:

Հայոց եկեղեցին հակում, անհրաժեշտության դեպքում միջամտում էր նախարարների քաղաքական ձեռնարկումներին խորհուրդներով, օրհնություն, հաճախ նաև հանդիմանություն թղթերով ու հոգևոր առաջնորդների անձնական միջամտությամբ: Ի գուգակշիռ Հայոց թագավորների «Թագավոր Հայոց մեծաց» ախագոսի, եկեղեցու գլուխը կոչվեց «Կաթողիկոս Հայոց մեծաց»: Հայոց Արշակունի թագավորություն անկումից հետո հայ նախարարները համերկաբան պետական իշխանությունը պատկերացնում էին եկեղեցու հովանու ներքո: Ուշագրով է, որ 117 թ. Շահապիմանի ժողովի կանոնների աստվարանում ասվում է, որ հայոց պետականության վերացումից հետո, երբ հայերը «նուսմեղ և հնապանդեղ էին համբարձելոյ պարսկային թագաուրութեանն», հայոց ախագ նախարարները, «իշխանը ամենայն՝ գառառառեարք, գառառակարք պեռք, բանառք, գառապլուխք, հաղարառք, կուսակարք, ազատք կողմանց կողմանց... որք էին նախանձախնդիր աւրինաց և սրբութեան», գրիմելով ժողովական հոգևոր ալքերին, ասում

⁶ Ջետագայուն Յոզիաննես Արծիշեցին իր «Աեկնութիւն պատարագին» գործում գրել է. «Եկեղեցին տուն, բնակարան է երկնաւոր թագաւորին»՝ Աստծու, որը եկեղեցականներին կարգել է «իրրև իշխան» ժողովրդի վրա (տես Մաշտոցի անվան մատենադարան ձեռ. 911, ք. 119 ա-բ):

են. «Դուք անդրէն Հաստատեցէք եւ այլ գլան եւ սրպէս եւ ձեր կամք են, եւ մեր կամուք եւ ախորժիւք յանձն առնումք»:⁷

Օտար ախորժակների առջև ներկայացնելով Հայ ժողովրդի կրոնական և քաղաքական շահախնդրությունները՝ Հայ եկեղեցու առաջնորդները ղեկավանողիտական ողջամիտ առաքելությունը քաղաքական փոխըմբռնման եղրեր էին գտնում նրանց հետ՝ ձեռք բերելով սրոշակի ասանձնաշնորհումներ և կրոնա-քաղաքական հանդուրժամություն:

Պետականություն կորստից հետո Հայոց Կաթողիկոսական աթոռը Հաստատվեց երկրի քաղաքական կենտրոն Դվին քաղաքում: Եկեղեցին իրախոսում, երբեմն նույնիսկ կազմակերպում էր Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ակամամբ օտար բռնառիությունների կատարած սանձգությունների դեմ ժողովրդական բնագլուխները՝ զրանք ու գեղատելով կրոնական մարտակոչերով: Զբաղաշատականություն մոեկբուն հորձանքի, ինչպես նաև բազմեղանականությունն դեմ Հայոց եկեղեցու դիմակայությունն ըստ կոթյան քաղաքական պայքար էր, որի նպատակն էր ժողովրդին ձերբազերծել աղգային-մշակութային ուժացումից: Եկեղեցին նաև դարբնոց էր հարևան գաղանակից երկրների՝ Վրաստանի ու Ադրբայջանի հետ Հայաստանի ազգա-քաղաքական դիմագաշինքների: Գլխավորելով երկրի հասարակական-քաղաքական շարժումները՝ եկեղեցին կականորեն ներգործում էր նրանց գաղափարական ձևափոխման վրա:

Դավանական ինքնորոշման համար Բյուզանդիայի քաղկեդոնական կայսերականացված եկեղեցու դեմ մղած հետևողական ու անդիջում պայքարում Հայոց եկեղեցին ելնում էր նաև իր առաքելական, նախնափանդ կոթյունից՝ ազգանշնելով իր անկախությունն ու ինքնուրույն արմատները:⁸ Այդ պայքարում նա առաջնորդվում էր, անշուշտ, ինքնապահպանման, Հայոց քրիստոնեական հավատի գաղանակական անապարտություն սկզբունքներով: Եկեղեցին իր գաղանարանական դրոշը

⁷ Տես Կանոնագիրը Հայոց, Ա. աշխատասիրությանը Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 427-428:

⁸ Փավստոս Բուզանդը հայոց Կաթողիկոսական աթոռը համարում էր Թաղեոս առաքյալի հիմնած հաստատություն (տես Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմությունը Հայոց, Ա. Պետերբուրգ, 1883, III, ԺԴ, էջ 35, IV, Գ, էջ 60, և այլն): Հովհաննես Գարեղենցի կաթողիկոսը 550-ական թթ. Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին և իշխաններին հղած թղթում շեշտում էր, որ Հայոց եկեղեցին ընդունել է այն հավատը, «գոր քարոզեցին մարգարեքն ու առաքելքն, և ուսուցին հարքն ճշմարիտը, սուրբ Գրիգորիոս սրբոյն Թաղեոսի յաջորդն...» (Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 78): Է դ. սկզբին Աբրահամ կաթողիկոսը շրջաբերական թղթում Գրիգոր Լուսավորչին դիտում է որպես «մեծի առաքելոյն Թաղեոսի» հաջորդ (նույն տեղում, էջ 189): Կոստաս Աղցնցի կաթողիկոսի (615-628 թթ.) և Կ. Պոլսի հույն պատրիարքի միջև կայացած երկխոսության ժամանակ Հայոց հայրապետը շեշտում էր, որ Հայ եկեղեցու հավատամքը սկզբնավորել և իրենց արյամբ նվիրագործել են Թաղեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները (նույն տեղում, էջ 497):

գարձրեց քաղկեղանամերժ գաղափարաբանությունը, որպես բրիտանական նախնական ու անկոծկալ հավատքին և առաջին երեք տիեզերածողովների ընդունած որոշումներին հավասարված դավանություն: Այն հեղհեղեղ գարձավ նաև քաղաքական ինքնուրույնությունը գաղափարաբանություն, որի շնորհիվ հնարավոր գարձավ համախմբել ժողովրդի տարբեր խավերին, ապահովել նաև տարբեր սերունդների հոգևոր և գաղափարա-քաղաքական հաջորդակցությունը: Այդպիսով եկեղեցին մարմնավորում էր Հայաստանի բոլոր սեփերի հավաքական գործությունը և ջանում էր կենտրոնացնել երկրի պետական իշխանությունը: Հայ եկեղեցու հայրերը, սկսած Մահակից ու Մաշտոցից, ետևյալն ջանքերով կամենում էին իրականացնել 387 թ. ի վեր մասնատված Հայաստանի եկեղեցական վերամիավորումը՝ այն դիակելով որպես քաղաքական միավորման կայուն երաշխիք:

Հայոց եկեղեցու պետական կարևորագույն գործառնությունները մեկը նրա գաղափարական իշխանությունն էր: Լուսամբա և արդարախոյ իրավահայեցությունը օժտված Հայ եկեղեցու հայրերը կանոնական հրահանգներով, հոգեհաճ քարոզներով ջանում էին ժողովրդին բնառնի գարձնել օրենքին: Իրավական ճիշտ բանաձևումներով նրանք երկրում սերմանում էին քաղաքական և բարոյական համակցություն կենսունակ նորմեր: Եվ որովհետև եկեղեցին մարմնավորեց Հայոց հանգամ պետականությունը, ուստի նրա սահմանած վավերականությունը (կանոնները) գարձան գործող օրենքներ: Իրա շնորհիվ Հայաստանի հիմնավոր քաղաքական հիմնաշենքը հարատևեց՝ բացառելով օտար իրավանորմերն ու կենսակերպը:

Հնօրյա աշխարհածողովներին փոխարինած եկեղեցածողովները մշակում էին երկրի հասարակական-քաղաքական գարգացման հնարավոր ուղենիշեր և օրինակարգ, որոնք կոչված էին ամբակայելու և այդպիսով անազարա պահելու երկրի հոգևոր, պետաիրավական ինքնագոհ համակարգը: Ժողովուրդն այդպիսով եկեղեցուց ստանում էր օրենքներ, պետաիրավական կյանքը կարգավորող կանոնական որոշումներ: Հայոց եկեղեցին ստակ օրինաստեղծ առաքելությունը չէ, որ օժտված էր: Հարկ եղած դեպքում նա հանդես էր գալիս նաև պատժող իշխանություն գործառնությունը՝ կանոնական պատիժներ սահմանելով մեղանշող հոգիների համար, մարմնական պատժամիջոցների գործադրումը վերապահելով նախարարների գաղափարական իրավասությունը: Եկեղեցածողովներին մասնակցում էին նաև աշխարհիկ տերերը՝ ազատները, որոնք այդպիսով ճանաչում էին եկեղեցու պետաիրավական գործառնությունը և համերկրային հոգևոր իրավագորությունը:

Եկեղեցին սրբազնագործում էր օրենքն ու արդարությունը, պետական ավանդները, մտավոր-մշակութային արժեքները: Եկեղեցածողով-

ներում ընդունված կանոնների շնորհիվ սրբազրգյում էին հասարակութան և եկեղեցականների հոռի բարքերը, կանխվում նրանց հնարավոր կանոնադաշնամենները, աշխարհային գայլիակցությունները: Եկեղեցին մշակում էր նաև պետական-քաղաքական գաղափարաբանությունը՝ ելնելով քրիստոնեություն ընդհանուր խնաստասիրությունից: Հայրենական իրավանորմերի, քաղաքական անկախություն գաղափարների սերմանմամբ Հայոց եկեղեցին ժողովրդի մեջ անուցում էր պետական-քաղաքական իրավախոհություն և անկախություն միասնաբանության:

Հայաստանի պետականությունը մարմնավորողի առաքելությունամբ օժտված եկեղեցին ջանում էր նաև հավատարիմ մնալ համաքրիստոնեական միությունը, որպեսզի Հայաստանը զերծ մնա կրոնական և քաղաքական մեկուսացումից: Դա իրեն զգալ տվեց՝ սկսած քրիստոնեություն արչալույսից և ընդլայնվեց Գրիգոր Լուսավորչի օրոք, ապա առանձնակի ուժով զրուսեցվեց Մահակի ու Մաշտոցի և նրանց ավանդները շարունակողների ջանքերով: Իհարկե, Հայոց եկեղեցին իր ինքնուրույնությունն ու գովանական սկզբունքները երբևէ չզոհեց քաղաքական հանգամանքներին: Նա մշակեց իր ինքնագոհ հավատո գովանությունը՝ միշտ մնալով չափավոր և բանական հավատաբանության շրջանակներում: Հայոց եկեղեցին քրիստոնեական միությունը ճանաչում էր միայն առաջին երեք տիեզերածոցովների սահմանած հավատամքի ծիրում՝ հավատարիմ մնալով Եփեսոսի 431 թ. տիեզերածոցովի «մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» գովանական բանաձևին, որը դարձավ Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները մերժած եկեղեցիների հիմնորոշ սկզբունքը:

Հայոց եկեղեցու հասարակաշահ և պետականորեն հույժ կարևոր գործառույթներին էր նաև նրա բարեգործական առաքելությունը, որն ուներ համաքրիստոնեական հնչեղություն: Այն պայմաններ էր ստեղծում հասարակության բարոյական առողջացման համար՝ ամբողջով բնչազուրկների, անանկների, հիվանդների, բոլոր կարիքավորների վշտերն ու տառապանքները: Պետական-քաղաքական համախմբող գործունեությունամբ եկեղեցին ջանում էր պահպանել ժողովրդի՝ իբրև կայուն ընդհանրություն ազգային դիմագիծը, նրա հայրենիքի տարածքը, նրա լիզուն, գովանական և մտավոր-մշակութային ավանդույթները: Հայոց եկեղեցու պետական գործառույթներից հույժ կարևոր էր նաև յուսավորչական առաքելությունը, որն ուներ քաղաքական մեծ նշանակություն: Այն նպաստում էր երկրի հոգևոր առաջընթացին, ժողովրդի քաղաքական ինքնաճանաչմանը և պետական կենսունակության պահպանումը: Ենն ու շտրայմանը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի Հայոց եկեղեցու պատմության յուսարանման համար կան տարարնույթ սկզբնաղբյուրներ՝ հայ և օտար

պատմագիրներին, ժամանակագիրներին երկերը, զանազան վավերագրերի ժողովածուներ, իրավունքի պրոբլեմներ, գրական, մեկնողական բնույթի գործեր, վարքագրական և կրոնարարոյախոսական գրվածքներ: Սկզբնաղբյուրներից առավել կարևորները Հայ պատմիչների երկերն են, նաև վավերագրերի ժողովածուները և Հայոց կանոնագիրքը: Դրանց շնորհիվ հնարավոր է դասուսմ վերականգնել Հայ եկեղեցու պատմութեան հաջորդայնութունը և ամբողջական պատկերը, նրա անցած ուղին՝ Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի խաչուղիներով: Այդ սկզբնաղբյուրներն արտացոլում են նաև եկեղեցու հայրերի զսղափարարանությունը, քաղաքական իմաստասիրությունը, զավանաբանական մտահայեցությունը:

Հայոց եկեղեցու չորրորդ դարի պատմութեան, հատկապես Գրիգոր Լուսավորչի գործունեութեան, Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակութեան և Հայաստանի քրիստոնեական ամբողջական դարձի պատմութեան յուսարանման համար եզակի նշանակութիւն ունի և դարի պատմագիր Ագաթանգեղոսի ավանգախօսն պատմությունը⁹, որի մի շարք գլուխներ գրեթե ողջ միջնադարի բնիկացրում թարգմանվել են հունարեն, յաթիներեն, արաբերեն, վրացերեն և այլ լեզուներով: Սակայն դրանց հնագույն խմբագրութիւնները, ծագելով Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» սկզբնօրինակից, հաճախ պարունակում են այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք չեն պահպանվել Ագաթանգեղոսի՝ մեզ հասած հայերեն բնագրում:

Հայոց եկեղեցու չորրորդ դարի պատմութեան վեր հանման համար բացառիկ արժեք ունի և դարի պատմագիր Փափսոս Բուզանդի «Պատմութիւն հայոց» երկը¹⁰, որն ամփոփում է Հայաստանի 330-387 թթ. ժամանակահատվածի պատմութիւնը: Հեղինակը եկեղեցու, նրա առաջնորդների ծափալած ազդաշահ գործունեութեան ջատագովն է, արտահայտում է բացորոշ համակրանք նրանց նկատմամբ: Նրա աշխատութեան համար աղբյուր են ծառայել Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմութիւնը», վիպարանական գրվածքները, ժողովրդական բանավոր փոխաբերք: Փափսոսի երկատիրութեան առանցքն են կազմում Գրիգոր Լուսավորչի տան, Մամիկոնյանների, Արշակունի Հայոց թագափորների հետ առնչվող պատմական իրողութիւնները:

Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ծափալած լուսավորչական առաքելութեան յուսարանման համար առանձնահատուկ արժեք ունի

⁹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Սկրտչեանի և Ստ. Կանայեան-ցի, Տիֆլիս. 1909:

¹⁰ Փափսոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն հայոց. Ս. Պետերբուրգ, 1883:

Կորյուն պատմիչի «Վարք Մաշտոցի»¹¹ երկասիրությունը, որը մեզ է հասել բնդարձակ և համառոտ խմբագրություններով (պաղափար օրինակն բնդարձակն է)։ Երկի նպատակն է ներկայացնել Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքն ու գործունեությունը։ Լինելով Սահակի ու Մաշտոցի առաջին աշակերաններից՝ Կորյունը մասնակցել է նրանց յուստօրջական, թարգմանչական գործունեությանը։ Կորյունի հազարդումների շնորհիվ հնարավոր է գտնում ճշգրտել Սահակի ու Մաշտոցի գործունեությանն առնչվող թվականները, հատկապես հայոց գրերի գյուտի, Կորյունի ուսուցիչներ Սահակի և Մաշտոցի մահվան տարիները, նույնիսկ օրերը։ Պատմագիրն անտեսել է պարաչրջանի պատմարժան շատ եղբայրություններ։ Նա նույնիսկ չի հիշում Գրիգոր Լուսավորչին, քաղաքական կարևոր շատ իրադարձություններ։

Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար բացառիկ արժեք ունի Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոց» երկը¹²։ Հեղինակն ապրել և ստեղծագործել է Ե. Գ. և Զ. Գ. սկզբին։ Նրա այդ մեծարժեք երկասիրությունը բաղկացած է երեք գրքից։ Երկրորդ գրքում կարևոր տեղեկություններ կան Հայաստանի քրիստոնեական դարձի, Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծի գործունեության և հարակից այլ անցքերի մասին։ Երրորդ գիրքն արտացոլում է Գրիգոր Լուսավորչի հաջորգների օրոք երկրում ծավալված իրադարձությունները։ Առանձնապես կարևոր են Սահակ Պարթևի ու Մաշտոցի գրական-յուստօրջական և բարոզչական առաքելության մասին եղած տեղեկությունները։ Խորենացու երկր կարևոր է Եկեղեցու այդ շրջանի պատմության ճշգրիտ ժամանակագրության վերականգնման համար։ Պատմագիրն իրադարձությունները ներկայացնում է սեփական մտահայեցողության գիտանկյունից, չխուսափելով նաև սեփական մեկնաբանություններից ու հավելումներից։ Խորենացու աշխարհըմբռնումն իր ապրած անցման ժամանակաշրջանի քաղաքական հեղափոխման ճգնաժամային երևույթների արտացոլքն է։

Ե. Գ. հայոց ժողովրդա-պատասպարական պատերազմի զբաղները ներկայացված են Եղիշեի դյուցազնաշունչ երկասիրության մեջ¹³։ Այդ տեղ արժեքավոր ավյալներ կան մարդպանության սկզբնաշրջանում Հայ Եկեղեցու կացություն, երկրում ստեղծված անտեսական և քաղաքական իրավիճակի մասին։ Մատենագիրը գունեղ էջեր է նվիրել Սասանյան Հայկերտ Բ արքայի կողմից հարուցված կրոնական հայա-

¹¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, թարգմ., առաջաբան և ծան. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941:

¹² Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Արեղյանի և Ս. Յարությանի, Տիֆլիս, 1913:

¹³ Եղիշի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխ. Ե. Տեր Մինայանի, Երևան, 1957:

ծանրների, հայերին պարտադրված հայատափոխության շարժառիթներին, Արաաշատի ժողովում հայերի կողմից մերժողական պատասխանի և հայ նախարարների կեղծուրացությունների հետ կապված իրողություններին: «Եկեղեցու սուրբ ուխտի միարանություն մասին» գլխում պատմիչը գունեղ ձևով պատմում է Այրարատում հոգևորականների ոգևորուող քարոզչության հայերի կողմից պարսիկ մոզերին տրված հակահարձակի, մարգարան Վասակ Սյունեցու եկեղեցադավ ձեռնարկումների և հարակից անցքերի մասին: Այնուհետև Եղիշեն հանգամանորեն ներկայացնում է ժողովրդական պատերազմին եկեղեցականների մասնակցությունը, նրանց աբսուրդ, շատերի նահատակությունը՝ չմոտանալով նաև քրիստոնեական հավատի համար անձնազոհ խոստովանողներին:

Ե վարի ժողովրդա-պատառադրական պատերազմների մասին արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Ղազար

ար Փարպեցին իր «Պատմություն հայոց» գրքում¹⁴: Թե՛ Եղիշեն և թե՛ Փարպեցին ժամանակակից են իրենց նկարագրած իրադարձություններին և կականորեն լրացնում, ճշգրտում են միմյանց: Ղազար Փարպեցին անդրադառնում է նաև եկեղեցու հետ առնչվող խնդիրներին, ի մասնավորի՝ Հովսեփ Հոսոյանցի, Գյուտ Արահեղացի և Հովհաննես Մանգալունի կաթողիկոսների գործունեությունը: Նա դատափետում է ուրացությունը՝ այն համարը համարելով հայրենադրությունը: 486 թ. Փարպեցին հայոց մարգարան Վահան Մամիկոնյանի կողմից նշանակվում է Վաղարշապատի Մայր եկեղեցու առաջնորդ և հավատարիմ մնալով Սահակ-Մաշտոցյան ավանդներին՝ ծավալում եկեղեցու նպաստ գործունեությունը: Պատմագիրը Վահան Մամիկոնյանին հղած Թղթում սուր քննադատություն է կենթարկում հետադեմ կղերականներին՝ չհշտելով նրանց խարդապանքներն իր դեմ և հոռեծին բարբերը:

Դ-Ե վարերի կրոնական եզրույթյունների մասին ավանդախառն տեղեկություններ է հաղորդում Հովհան Մամիկոնյանն իր կազմած «Տարոնի պատմություն»¹⁵ գրքում: Հեղինակը եղել է Մամիկոնյան տան եպիսկոպոսը և Ներսես Շինոպ կաթողիկոսի (641-661թթ.) հրամանով շարադրել է նշված գործը՝ Տարոնի Գլակա (Ս. Կարապետ) վանքում: «Տարոնի պատմությունը» գրույցապատումների, նամակների ու ժամանակագրությունների ժողովածու է, ուր ուշադրով տեղեկություններ կան Դ վարի եկեղեցական իրադարձությունների, մասնավորապես Հեթանոսություն և քրիստոնեություն միջև մղվող անհաշտ պայքարի, Ս. Կա-

¹⁴ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Մայլսասեան, Թիֆլիս, 1904:

¹⁵ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, աշխ. Ա. Արրահանյանի, Երևան, 1941:

րապետ վանքի կաղվածքների, եկեղեցական հասույթների և այլնի մասին:

Հայոց եկեղեցու մասին արժեքավոր նյութ է պարունակում է Գ. մատենագիր Մովսես Կաղանկատավացու երկը,¹⁶ որը հետագայում (Ժ Գ.) Մովսես Դասխուրանցու կողմից խմբագրվել և հաղեցվել է նոր տեղեկություններով: Այս գործը հետաքրքիր մանրամասներ է պարունակում Հայաստանում, հատկապես Հայկական Աղվանքում (Արցախ և Ուտիք նահանգներում) քրիստոնեության տարածման, հայ հոգևորականների կողմից խաղարների, հոների մեջ քրիստոնեությունը սերմանելու փորձերի, Հայ-աղվանական միջեկեղեցական փոխհարաբերությունների, եկեղեցա-զավանական անհամաձայնությունները հարթելու ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերի և հարակից մասնաղեկների մասին: Աշխատության երրորդ գիրքը պատկանում է Մովսես Դասխուրանցու գրչին: Այն բնոյգրվում է արարական արչավանքների ժամանակ Հայոց եկեղեցուն պատու հատված արհավիրքները, ինչպես նաև Աղվանքի եկեղեցու մասին տեղական պատումները:

Հայաստանի մարդպանական հարաբերությունների վերջնափուլի և արարական առաջին արչավանքների պատմության յուսարանման համար արժանահատա ու փաստահյի պատմադրչուր է Սերետի անունով մեզ հասած երկատիրությունը,¹⁷ որտեղ կարևոր տեղեկություններ կան Զ Գ. վերջի և է Գ. առաջին կեսի բյուզանդա-պարսկական պատերազմների ժամանակ Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների, մասնավորապես 571 թվականի Հայ-բյուզանդական «զավանական միությունը», ինչպես նաև արարական առաջին արչավանքների ժամանակ եկեղեցու կրած արհավիրքների, Ներեսա Շինոզ կաթողիկոսի գործունեությունը, Դիլինի 654 թ. ժողովի և այլ անցքերի մասին: Հեղինակը ժամանակակից է իր նկարագրած իրադարձություններին: Նա մասնակցել է Դիլինի նշված ժողովին: Սերետի երկը պարունակում է նաև վաճառագրիական բնույթի փաստաթղթեր (Դիլինի հիշյալ ժողովում հայերի կողմած պատասխանը (Դավանություն թուղթը) Բյուզանդիայի Կոստանդ կայսեր նամակին և այլ վավերաթղթեր): Հեղինակը Զ Գ. վերջերից հետո ծավալված դեպքերի համար գնում է թվականներ, երբևէ նույնիսկ նշում է ամսաթվերը: Երկն ավարտվում է Մուավիա Ա խալիֆայի պահակալության հիշատակությամբ՝ 661 թվականով: Սերետի չի թաքցնում իր հակակրանքը քաղեկեղանականության, Սասանյանների և արար օրակալների նկատմամբ:

¹⁶ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխ. Կ. Առաքելյանի, Երևան, 1983:

¹⁷ Պատմութիւն Սերետի, աշխ. Գ. Արգարյանի, Երևան, 1979.

Հայ եկեղեցու պատմության վեր հանման համար հաղվագյուտ նյութեր է պարունակում Ը դ. սկզբին քաղկեդոնական Հայ հեղինակի կողմից շարադրված գործը¹⁸, որի հայերեն բնագիրը կորել է, և մեզ է հասել միայն հունարեն թարգմանությունը: Անանուն այս հեղինակը հաղորդում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք այլուստ հայտնի չեն և նոր յույս են սփռում հայ-բյուզանդական միջնադարյան առնչությունների վրա: Մատենագիրը ուշադրով տեղեկություններ է հաղորդում Գրիգոր Լուսավորչի և նրա հաջորդների, Հայոց եկեղեցու դավանական կողմնորոշման, կրոնական իրարամարտ հոսանքների (հուլիանականներ, սեկրյաններ) և Զ-է դդ. եկեղեցուական կյանքի այլ իրողությունների մասին, իհարկե, տուրք տալով քաղկեդոնական մեկնակերպին:

Արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ղևոնդ պատմագիրն իր «Պատմություն» երկում,¹⁹ որն աչքի է ընկնում ճշմարտացի և նպատակասլաց հաղորդումներով: Հեղինակը պատմում է 620-780-ական թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Նա ցնցող էջեր է թողել արաբական արշավանքների, հայ ժողովրդի օրհասական կացություն, արարների դաժան հարկահանություն, հայ ազատագրական մաքառումների մասին: Սակայն պատմագիրը յուսթյամբ է անցնում Հայ եկեղեցուն առնչվող կարևոր եղելությունների կողքով: Այսպես, նա չի խոսում եղիա Արժիշեցի և Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսների կողմից քաղկեդոնականությունից դեմ ծավալված գործունեություն, Դվինի 645 թ. և Մանազկերտի 726 թ. եկեղեցածողությունների, հայ-առտրական դավանական միություն և այլնի մասին:

Հայոց եկեղեցու պատմության հետ առնչվող սրտ չկողմնություններ արտացոլված են նաև հետազոյի հայ մատենագիրների երկերում, որոնց հաղորդած տեղեկությունները արժեւորում են սովիւ վաղ ապրած պատմագիրների երկերի հետ զուգադրելու պարագայում: Դրանց մեջ հանդիպում են նաև նոր տվյալներ, որոնք կականորեն յրացնում են նախորդ մատենագիրների հաղորդած տեղեկությունները: Հատկապես արժեքավոր մանրամասներ է պարունակում Հովհաննես Դրասխա-

¹⁸ G. Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, edition, critique et commentaire. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 132, t. 4, Louvain, 1952. Հայ թարգմանությունը տես Յր. Բարթիկյան, «Narratio de rebus Armeniae», հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր («Բանրի Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 457-470):

¹⁹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Սեծի վարդապետի Հայոց. Ս. Պետերբուրգ, 1887:

նակերացու երկասիրությունը:²⁰ Պատմագիր-կաթողիկոսը թեև ևս կործել թ զ. երկրորդ կեսին և ժ զ. առաջին քառորդում, բայց եկեղեցու է զ. պատմություն մասին հաղորդում է հազվագյուտ կություններ՝ Սահակ Զորոփորեցի և Եղիա Արճիշեցի կաթողիկ հատկապես Հովհան Օձնեցու մասին (սակայն ոչինչ չի նշում Ն ժամանակ կայացած եկեղեցածոդոյները, աղանդավորների գեմ լված պայքարի մասին): Դրասխանակերացու զրչին է պատ նակ հայ կաթողիկոսների համառոտ ժամանակագրությունը, որ պարակվի է «Շարք կաթողիկոսացն հայոց» վերատուգթյամբ:²¹

Հայոց եկեղեցու Գ և հետագա դարերի պատմության մասին քաղոր տեղեկություններ է հաղորդում ժ զ. պատմագիր Ուխտա Ուշագրայ ևն հայ եկեղեցաթեմերի մասին նրա հաղորդած տեղ յունները, որոնք, անկասկած, ճշգրտման կարիք ունեն: Առանկ կարևոր են Ուխտանեսի երկուս ընդգրկված հաղորդումները Զ ջին և է զ. շեմին Հայոց, Վրաց և Աղվանից միջեկեղեցական հ րությունների, մասնավորապես Հայոց եկեղեցուց Վրաց եկեղեց րակաման, վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի դավանական ուխտագ յան մասին: Ուխտանեսը ջատագով է Հայ Առաքելական եկեղեց փանական անաղարատության, ամբողջականության և «հավաս մեջ առաջինը» լինելու նախնավանդ իրավունքների:

Առանձին գեպերում օգտվել ենք նակ ժ զ. պատմագիր Ստ Տարունցու (Ասողիկի) և ժԳ զ. ապրած մատենագիրներ Կիրակո ձակեցու, Վարդան Արեւելցու, Ստեփանոս Օրբելյանի և ուրիշ կախրած գործերից:

Հայոց եկեղեցու խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմ յուսարանման համար բացառիկ կարևորություն ունի «Գիրք փավերագրերի ժողովածուն»²², որտեղ ամփոփված են Հայոց կախ սարանում կազմված պաշտոնական փավերաթղթերը՝ հայրապե ղիփանի նյութերը: Դրանք, բոտ Կ. Տեր-Մկրտչյանի, վերջնակա քի են բերվել Հովհան Օձնեցու կողմից և հետագայում լրացվել նոն ձևով՝ ուրիշների ջանքերով: Այս ժողովածուի, մասամ «Կնիք հաւատոյ» գործի²³ պարունակած կրոնաղավանական յունների յույսի տակ հնարավոր է գառնում ճշգրտել Հայոց եկ

²⁰ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց 1912:

²¹ Տես Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Տեր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 272-277:

²² Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

²³ Գիրք քղթոց, Թիֆլիս, 1901:

²⁴ Տես Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցույ, հրատ. Կարապետ պոսի, Էքմիածին, 1914:

առնչությունները մյուս եկեղեցիների հետ, վեր հանել նրա դավանական դիրքորոշման հանգամանքները, պարզել ազգային-եկեղեցական խնդիրների կարգավորմանն ուղղված միջոցառումների բնույթը, բացատրել նաև Հայոց եկեղեցու հայրերի մյուս դավանական բանակույրների, եկեղեցամոգոսիների ժամանակ արձարձված խնդիրների մասին ծայրերը:

Երկրի ներքին իրավակեցություն, ներեկեղեցական հարաբերությունների մասին լայն գաղափար է ապրիս Հայոց կանոնագիրքը:²⁵ Այն համակողմանիորեն ներկայացնում է եկեղեցական իրավունքը: Կանոնագիրքը զործնական կիրառություն է ունեցել, քանի որ պետականության վերացումից հետո եկեղեցին էր իրականացնում պետաիրավական օրենսդիր գործունեություն: Ը գարի սկզբներին Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը, ի մի բերելով կանոնական ցարուցրիվ բնագրերը, ստեղծում է կառուցում ամբողջական կանոնագիրք: Կանոնագիրքը Հայաստանում ստեղծված իրավաբանական առաջին ամբողջական ժողովածուն է, որը դարձավ Հայաստանի, Հայ եկեղեցու ներքին կյանքի հայելին: Այնտեղ ընդգրկված են ոչ միայն առաքելական, տիեզերական, այլև Հայ եկեղեցու հայրերի հեղինակած կանոնախմբերը, եկեղեցամոգոսների կանոնական որոշումները: Կանոնագիրքը հնարավորություն է բնօրնում եկեղեցուն առնչվող պետաիրավական բազմաբնույթ հարցերի հանգամանալից մեկնաբանություն:

Եկեղեցու պատմության լուսարանման համար որոշակի արժեք ունի նաև վարքագրական գրականությունը²⁶, որն ընդգրկում է եկեղեցուականավոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը և ունի որոշակի պատմագրական արժեք, սնչուչոտ, վիպական պաճուճանքներից իրական-պատմական տարրը դատորոշելու և մավերական պատմաղբյուրների հետ համադրելու պարագայում:

Որոշակի արժեք ունի նաև վկայարանական գրականությունը, որտեղ պատպոյված են Գրիգոր Լուսավորչի, Հռիփսիմյանց միանձնուհիների, Առամյանների, Նուշանիկի, Վահան Գողթնացու և ուրիշների վարքերը, վկայարանությունները: Դրանց շնորհիվ եկեղեցին ջանում էր գաղափարաբանական և պատմական գեւք կուել դրողաշտականուեթ-

²⁵ Կանոնագիրք Հայոց, աշխ. Վ Հակոբյանի, հտ. I-II Երևան, 1964, 1971:

²⁶ Տեւ Մ. Ազերեան, Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց, հ. 1-12, Վենետիկ, 1810-1815, Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, հ. III (Անկանոն գիրք առաքելականք, կազմեց Յ. Բ. Չրաքեան, Վենետիկ, 1904), Պատմութիւն վարուց և նահատակութեանց երջանիկ հայրապետացն Արիստակիսի, Վրթաճիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի, որդոց և թռանց սրբոյն Գրիգորի («Սուփեղ Յայկականք», Ժ, Վենետիկ, 1854), Պատմութիւն սրբոցն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի («Սուփեղ Յայկականք», Զ, Վենետիկ, 1853), Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահանայ հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին («Սուփեղ Յայկականք», Բ, Վենետիկ, 1853):

յան, ապա իսլամի ամենակուլ տարերքի դեմ, ամրապնդել իր հիմքերը, բարձրացնել ժողովրդի բարոյական կորուստը: Հասկանալի պատճառներով վկայարանությունները գերազանցորեն վիպական-առասպելական բնույթ ունեն, բայց անուրանալի է նաև նրանցում պատմական կորիզի առկայությունը: Հարկ է նաև նկատի ունենալ այն հանդամանքը, որ դրանք չեն ունեցել (արդիական չափանիշներով) գիտական հրատարակություններ և նախատեսված են եղել առավելագույնս պաշտամունքային նպատակների համար: Հրապարակի վրա են ս. Շուշանիկի վկայարանությունների գիտական հրատարակությունը²⁷ և սրբոց վարքերի ոուսերեն թարգմանությունները:²⁸

Կրոնարարոյախոսական և մեկնողական գործերից արժեքավոր են Հովհան Մանգակունի կաթողիկոսի ճառերը, Վրթմանես Քերթոզի դավանաբանական գրվածքները, Հովհան Օձնեցու երկասիրությունները, Խոսրովիկ թարգմանչի գործերը:

Այլալեզու սկզբնաղբյուրներից պատմագրական ուշագրավ նյութ են պարունակում ասորական աղբյուրները²⁹: Ասորի մատենագիրների հետաքրքրությունը Հայաստանի ու Հայ եկեղեցու նկատմամբ պայմանավորված էր երկու ժողովուրդների պատմական և կրոնական ճակատագրերի ընդհանրությունը, ժամանակի հուզած դավանաբանական խնդիրներով: Յոշուա Սալիխաի (Սյունակյացի) ժամանակագրության մեջ արտացոլված են գրադաշտական կրոնի դեմ Հայոց եկեղեցու դիմակայությունը, բյուզանդա-պարսկական պատերազմների ազդեցությունը հետևանքները, քաղաքական ընդհանուր կացությունը: Հայ եկեղեցու մասին հազվագյուտ տեղեկություններ է հաղորդում Ջ. դ. մեկ այլ ասորի մատենագիր՝ Ջաբարիա Հուսոորը, որի ժամանակագրության մեջ հանգամանորեն արձարծվում են միջեկեղեցական առնչությունները, դավանաբանական ելևէջները, պարսկա-բյուզանդական ընդհարումների հետևանքով Հայաստանի կրած արհավիրքները: Հեղինակը ընդգծում է Հայոց եկեղեցու առաջնությունը Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների նկատմամբ, հիշում է նաև Հոների աշխարհում հայազգի Մակար եպիսկոպոսի կողմից քրիստոնեություն տարածելու մասին:

²⁷ Պ. Ս. Սուրադյան, Սուրբ Շուշանիկի Վկայաբանությունը (ընագրեր և հետազոտություն), Երևան, 1996:

²⁸ Армянские жития V-XV в. в., пер. с древнеармянского и примечания К. С. Тер-Давтян, Ереван, 1996, Святыя Армянской церкви, кн. I, Мученики, пер. с древнеармянского, К. Тер-Давтян и А. Степанян, Ереван, 1996:

²⁹ Ասորական աղբյուրներ, Ա. քարգմ., առաջաբան և ծան. Յ. Գ. Մելրոնյանի, Երևան, 1976, Chronique de Michel le Syrien, ed. J. Ghabot, II, Paris, 1904, Н. В. Пугулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941:

Ձ դ. Հայոց եկեղեցու պատմության վեր հանման համար բացառիկ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում նաև նույն դարի ասորի պատմագիր Հովհան Նփեսացու «Եկեղեցական պատմություն» երկը: Առանձնապես կարևոր են հայերի 571-572 թթ. ապստամբության մասին նրա հաղորդած ավյայները: Հեղինակն անձամբ հանդիպել է գրուցել է 571 թ. Կոստանդնուպոլիս ժամանած հայ հոգևորականների (նաև Հովհաննես կաթողիկոսի) հետ, գրառել նրանց պատմածները:

Հայ եկեղեցու մասին ուշադրավ տեղեկություն է հաղորդում նաև ժԲ դարի ժամանակագիր Միքայել Ասորին: Մննդափայրով (Փոքր Հայքի Մեկխտեն քաղաք) և դավանությունը (միաբնակ հակորիկ) մոտ յինևյով հայերին՝ հեղինակն իր երկասիրության մեջ զգալի տեղ է հատկացրել Հայաստանի պատմությանը, այդ թվում նաև եկեղեցական իրադարձություններին: Միքայել Ասորու ժամանակագրության վաղ շրջանը թեև չարազրված է Հովհան Նփեսացու «Եկեղեցական պատմության» հիման վրա, բայց հեղինակն օգտագործել է նաև այս գործի երկրորդ մասի նյութերը: Այսպես, պատմելով 571-572 թթ. հայոց ապստամբության մասին, նա վկայաբերում է 571 թ. Կոստանդնուպոլիս մեկնած հայ պատվիրակներին Հայաստանից հայ եկեղեցականների ուղարկած նամակը, որը տեղ չի գտել Հովհան Նփեսացու երկում: Միքայել Ասորին ուշադրավ մանրամասներ է հաղորդում նաև Լ՝ գ. սկզբի հայ-ասորական միջեկեղեցական հարաբերությունների, Մանազկերտի 726 թ. ժողովի, Հովհան Օձնեցու դավանական դիրքորոշման և այլ իրողությունների մասին:

Բյուզանդական աղբյուրներից քննարկվող ժամանակաշրջանի համար կարևոր են Պրոկոպիոս Կեսարացու «Պարսկական պատերազմի մասին» երկը, Թեոփանեսի ժամանակագրությունը և Թեոփիլակտոս Սիմոկատասի «Պատմությունը»³⁰: Հայ-բյուզանդական եկեղեցիների դավանական տարաձայնությունների խնդիրը շոշափում է Բյուզանդիայի Փոս պատրիարքը՝ Հայոց կաթողիկոս Զաքարիա Զագեցուն (855-877 թթ.) և Հայաստանի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն հղած թղթերում³¹: Հայ և Վրաց եկեղեցիների մասին որոշ տեղեկություններ կան նաև վրացական պատմագրություններում³²:

³⁰ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմի մասին, քարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրուք. Զր. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, Թեոփանես Խոստովանող, ժամանակագրություն, քարգմ., առաջաբան և ծանոթագրուք. Զր. Բարթիկյանի, Երևան, 1983, Феодилакт Сумокакта, История, пер. С. Кондратьева, Москва, 1957:

³¹ Տե՛ս Православный Палестинский Сборник, вып. XXXI, С. Петербург, 1892:

³² Տե՛ս Լ. Սևիթսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934:

Այլապես քրիստոնյա մատենագիրները արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում Հայ եկեղեցու մասին և այլ գիրքերից են մեկնում նրան առնչվող եղելությունները: Նրանք էսպես յրացնում են հայ պատմագիրների մոտ եղած նյութը և հնարավորություն են բնձնում նորոպի իմաստավորել Հայ եկեղեցու պատմությունն առնչվող իրողությունները: Հայաստանի կացություն, ժողովրդի ու եկեղեցու իրավական կարգավիճակի, հարկային հարաբերությունների մասին հասան տեղեկություններ են պարունակում նաև արաբալեզու մատենագիրների գործերը: Հայաստանը արաբական խալիֆայության նվաճած երկրներից մեկն էր. ուստի առանց նրա պատմությունը շոշափելու, չէր ամբողջանա այդ աշխարհակայության պատմությունը: Բացի այդ, Հայաստանը պահպանեց իր ներքին ինքնավարությունը, նախարարական սպանություն. քրիստոնեական կրոնը՝ շնորհիվ արաբ զորավարների հետ նախարարների կնքած երկկողմ և Հայաստանի համար ձեռնտու պայմանագրերի: Այդուհանդերձ, արաբ մատենագիրների համար Հայաստանը նվաճված երկիր է, որի հանդեպ նրանք չեն թաքցնում իրենց գերապետական վերաբերմունքը և խալիֆայության նվաճողական քաղաքականությունից ջատագովի պատմահայեցողությունը:

Իսլամի տիրապետության ոլորտում բնդրված երկրների հարկային հարաբերությունների, իրավական կարգի մասին արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Ը. դարի արաբ մատենագիր Աբու-Յուսուֆի «Գիրք հարկերի մասին» գործը³⁴, որը փաստորեն խալիֆայության կազմի մեջ բնդրված երկրների հարկային, հողային և կրոնական կարգավիճակը օրինակարգող և զործնականում կիրառվող օրենքների հավաքածու է: Այդտեղ ուշագրավ նյութեր կան նաև կրոնական խնդիրների մասին: Խալիֆայության այլապես ժողովուրդների անտեսական, կրոնական և իրավական կացության վերաբերյալ արժեքավոր աղբյուր է նաև Այ Մավերդիի (ժԱ. Կ.) «Իշխանությունների օրենքների գիրք» երկը:³⁵ Արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման, հայ նախարարների և արաբ զորավարների միջև կնքված պայմանագրերի, Հայաստանի ներքին կացության մասին կարևոր տեղեկություններ է հազարում Բալազուրի պատմագիրը³⁶, որն ազգությունը պարսիկ էր և եղել էր Հայաստանում: Արժեքավոր աղբյուր է նաև Այ Յակուբի «Գիրք երկրների» աշխատությունը³⁶: Հեղինակը եղել է Հայաստանում և արժեքավոր նյութեր է

³³ Abou Yousouf Jakoub, Le livre de l'impôt foncier (Kitab el-Kharadj), Trad. et annote par E. Fagnan, Paris, 1921.

³⁴ Ал-Маверди («Православный Палестинский сборник», Т. XVII. вып. 2(4), С. Петербург, 1897).

³⁵ Al-Baladhuri, The origins of the islamic state (Kitab futuh al Buldan), vol. I. by P Hitty, New York, 1916. vol. II. by F. Margotten, New York, 1924.

³⁶ Якубу, История, текст и перевод П. К. Жузе, Баку, 1927.

մատուցում ընթերցողին՝ արարների կողմից Հայաստանի նվաճման, բնակչության կոտորածի ու գերեզմարման, 705 թ. Հայ նախարարների ողջակիզման, Հայաստանում արարական ցեղերի բնակեցման, Արմինիայի արար ոստիկանների, Բարեկի ապստամբության, Հայ նախարարներին արարների արածնած իրավունքների մասին: Հայ ազատանու հանդեպ արարների կողմից 705 թ. կատարած դաժան հաշվեհարկարի մասին ու շաղթավ ավայաներ է հազարդում Աբու Մուհամմադ ալ Բու-ֆին (վախճանվել է 926 թ.) «Գիրք նվաճումների մասին» երկում³⁷:

Հայոց եկեղեցու պատմությանն անդրադարձել են Հայ և օտարերկրյա ուսումնասիրողները: Հայ նոր պատմագիտության սկզբնավորող Միքայել Չամչյանն իր «Պատմություն հայոց» աշխատության³⁸ մեջ հայկական, հունա-լատինական սկզբնաղբյուրների հիման վրա բնութագրել է առել նաև Հայ եկեղեցուն առնչվող իրողությունները, նրա քաղաքական, գիվանագիտական գործունեությունը: Հեղինակը բարձր է գնահատում Հայոց կաթողիկոսների խաղաղացած դերն այդ ասպարեզում, իհարկե, որոշակիորեն տուրք տալով նաև ժամանակին բնորոշ իր պատմահայեցողությանը: Ընդգրտման կարիք ունեն նրա բերած թվականները և որոշ եղելություններ, որոնք շոշափում են եկեղեցու պատմությունը:

Հայոց եկեղեցու պատմության բաղմապիսի հարցեր է շոշափել ակադեմիկոս Հայազետ Ղևոնդ Արիշանն իր աշխատություններում³⁹: Նա Հայ և օտար սկզբնաղբյուրների հիման վրա գիտական մեծ բարեխղճությամբ շարադրել է Հայաստանում քրիստոնեության մուտքի, Գրիգոր Լուսավորչի ու նրա զավակների՝ Արիստակես և Վրթանես կաթողիկոսների, ինչպես և Սահակ Պարթևի օրոք աեղի ունեցած եկեղեցական իրադարձությունների պատմությունը:

Հետապսում Հայ եկեղեցու մասին գրվեցին նաև մի շարք բնագանբացնող աշխատություններ: Հայ եկեղեցու ամբողջական պատմության հաջողված փորձ է անշուշտ, Մ. Օրմանյանի աշխատությունը⁴⁰: Հեղինակը գիտական յայն իրազեկությունամբ, սղբյուրագիտական հավաստի հենքի վրա շարադրել է Հայ եկեղեցու պատմությունը, այն հարակցելով Հայաստանի քաղաքական պատմության հետ: Նա ճշգրտել է եկեղեցու հետ առնչվող դեպքերի, հատկապես Հայոց կաթողիկոսների գահակալման թվականները, գիտականորեն մեկնարանել է կրոնաղափանական և այլ բնույթի իրողություններ: Անշուշտ, Մ. Օրմանյանի ա-

³⁷ Абу Мухаммад Ахмад Ибн Асам ал-Куфи, Книга завоеваний, Баку, 1981 г.

³⁸ Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, Վեներտիկ, 1785:

³⁹ Ղ. Արիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Ա, Վեներտիկ, 1869, նույնի Այրարատ, Վեներտիկ, 1890, նույնի Սիսական, Վեներտիկ, 1893, նույնի Արշալոյս քրիստոնեութեան Հայոց, Վեներտիկ, 1920 և այլն:

⁴⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում. հ. Ա-Դ, Ս. Էքնիածին, 2001-2002:

ուճաղաբաժնի տեսակետները ոչ միշտ կարող են դիտարկվել քննություններում արդի հայագիտության նվաճումների տեսանկյունից: Մասնավորապես խոսելի է մինչև 301 թ. Հայ եկեղեցու առաջնորդների վերաբերյալ նրա կազմած ժամանակագրությունը, որի համար հիմք է ծառայել, այսպես կոչված, «Յիշատակագրությունը Լաիսկոպոսաց առաքելական փիճակիս Արտաղու» անվանված ժամանակագրությունը⁴¹:

Մ. Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցին»⁴² աշխատության մեջ քննություններ են առնված Հայ եկեղեցու նվիրապետություններ, վարդապետություններ, արարողակարգին և ազգային նկարագրին առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ:

Ն. Մելիք-Թանգյանը «Հայոց եկեղեցական իրավունք» ուսումնասիրության մեջ⁴³ դիտարկում է Հայոց եկեղեցաժողովներում արժարժեքավոր հարցերը՝ կանոնական որոշումների մեկնություններ: Փողոպների նրա նշած թվականները, սակավ բացառություններով, ճշգրտման կարիք ունեն:

Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմությանն առնչվող բազմազան հարցեր շոշափված են Ե. Տեր-Մինասյանի, Ն. Ադոնցի, Ն. Ակինյանի և ուրիշ հայագետ գիտնականների հետազոտություններում:

Ե. Տեր-Մինասյանը ուսումնասիրության նյութ է դարձրել հիմնականում Հայոց և Ասորական եկեղեցիների միջև եղած հարաբերությունների, նեստորականության հանդեպ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման, մի քանի եկեղեցաժողովների հետ առնչվող իրողությունները, ինչպես նաև Հայաստանում և հարևան երկրներում ազանդավարական շարժումների պատմությունը⁴⁴:

Հայոց եկեղեցու պատմության բազմապիսի հարցեր իրենց բանիբուն լուսաբանում են գտել Ն. Ադոնցի աշխատություններում⁴⁵: Խորհրդային գիտնականը հայերեն և այլալեզու աղբյուրների լայն հենքի վրա դիտարկում է Հայ եկեղեցուն առնչվող բազմապիսի հարցեր: Նրա

⁴¹ Տես «Հայոց ազգի դարձը ի քրիստոնեություն» («Արարատ», 1868, էջ 102-105):

⁴² Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, Կ. Պոլիս, 1911:

⁴³ Ն. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Գիրք Ա, Շուշի, 1903:

⁴⁴ Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորուց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908, նույնի Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, նույնի Պատմաբանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:

⁴⁵ Տես Ն. Ադոնց, Հայոց առաքելությունը Հռոմացի աշխարհում («Արարատ», 1902), Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С. Петербург, 1908, նույնի Անձանոս էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից («Հանդես ամսօրեայ», 1925), նույնի Հին Հայոց աշխարհայացքը («Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, N. Adontz, Gregoire l'illuminateur et Anak le Parthe ("REA", VIII, 1928), N. Adontz, Les festiges d'un ancien culte en Arménie ("Melanges Franz Cumont, 1936") և այլն:

եկրահանգումները պահպանում են իրենց գիտական արժեքը նաև մեր օրերում:

Հայ եկեղեցու պատմությունն անդրադարձել է նաև Ն. Ակինյանը, որի բեղուն գրիչը հաճախ տեղի է ավել կանխակալ ու տարապարտ ենթադրությունների, արժանանալով Ն. Ազունյի, Հ. Ք. Արմենի և ուրիշ հայագետների սուր քննադատությունը: Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված գործում⁴⁶ Մխիթարյան երջանկահիշատակ հայրը կարծում է (սուանց հիմնավոր ապացույցների), թե Գրիգորի քարոզության շրջանը, որը նկարագրված է Ազատանդեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ, չի համապատասխանում Դ դարում Մեծ Հայքում ստեղծված քաղաքական իրավիճակին: Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը հորինված է համարում 450-451 թվականներին: Թեև նաև Գրիգոր Լուսավորչի ու նրա հաջորդների՝ Ակինյանի հորինած ժամանակագրությունը: Նրա կարծիքով՝ հայոց առաջին եկեղեցական կենտրոնը ոչ թե Էջմիածինն էր, այլ Աշտիշատը: Նա իր ենթադրությունը հիմնավորում է՝ հենվելով Փավստոս Բուզանդի մի վկայության վրա, որի համաձայն՝ Սանատրուկ արքան Տարսուսում հիմնել է Մծուրք քաղաքը⁴⁷: Բայց պատմիչը ոչինչ չի ասում Մծուրքի թագավորանիստ լինելու մասին: Մինչդեռ Ակինյանը առանց որևէ կոմանի կարծում է, թե այն եղել է «արքայանիստ» քաղաք և գտնվել է Աշտիշատից ոչ հեռու բնկած տարածքում: Եվ որովհետև Մծուրքն ավելի վաղ է (ըստ Ակինյանի) հայոց մայրաքաղաք դարձել, քան Վաղարշապատը (որն ըստ նրա՝ այդպիսին էր 297 թվականից), ուստի Աշտիշատն ավելի վաղ պետք է դառնար եկեղեցական կենտրոնատեղի՝ գտնվելով մայրաքաղաքի մոտակայքում: Քննություն չի բռնում նաև Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակած կանոնները Կեսարիայից բերելու նրա վարկածը: Սահակ Պարթևին նվիրված հոդվածում⁴⁸ Ն. Ակինյանը կարծում է, թե Սահակի գրչին է պատկանում Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը», քանի որ հեղինակը տարոնցի է և քաջ զիտի Աշտիշատի հայրապետանոցի զործերը: Ն. Ակինյանի կարծիքով եղիշե պատմիչը Զ դարի հեղինակ է և գրել է ոչ թե 450-451 թթ. ժողովրդական պատերազմի, այլ 571-572 թվականների հայոց ապստամբության մասին⁴⁹ և այլն:

Հայ եկեղեցու պատմությունը ներկայացված է Վ. Հացունու մի աշխատության մեջ⁵⁰: Հեղինակն առանց համոզիչ փաստարկների, հիմնա-

⁴⁶ Ն. Ակինյան, Գրիգոր Լուսավորիչ («Յանդէս ամսօրեայ», 1949, № 4-12):

⁴⁷ Փավստոս Բուզանդ, IV, ԺԴ, էջ 98:

⁴⁸ «Յանդէս ամսօրեայ», 1935:

⁴⁹ Տես Ն. Ակինյան, Եղիշէ վարդապետ և իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի մասին, I, Վիեննա, 1932, էջ 55-56:

⁵⁰ Տես Վ. Հացունի, Կարևոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Վենետիկ, 1927:

գուրկ է համարում Հայաստանում Թաղեոս և Բարդուղիմեոս յայնրի քարոզչության մասին Փափատոս Բուզանդի և ուրիշ մադրյուրների վկայությունները և ժխտում է Հայ եկեղեցու առական ծագումը: Նրա կարծիքով՝ հայոց հույնոս առաջնորդները նազրվում էին Կեսարիայում, քանի որ Հայոց եկեղեցին ենթանրան և օրենքներ էր ստանում այնտեղից, իսկ Սահակ Պարթևայն ենթարկվեց Կ. Պոլսի պատրիարքին, որն այդպիսով փոխանկեսարիայի հայրապետին: Վ. Հաջունին Կեսարիայից Հայ եկեղեցինեցած կախմամբ թյունը պայմանավորում է Հռոմից Հայաստանեցած կախմամբ՝ մոտանալով, որ Գրիգոր Լուսավորչի օրոք քրնեությունը հալածվում էր Հռոմեական կայսրությունում, ուստարիան, բնականաբար, չէր վախերում պետական հովանավորության գորու չէր իր կամքը պարտազրկու քրիստոնեությունը պետաբեն հոչակած անկախ Հայաստանի եկեղեցուն: Հեղինակը ջափում է Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովի որոշումները: Ավելին, նա քանազական է համարում Հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Շինողին, տասին, Հովհան Օձնեցուն և ուրիշները:

Վ. Հաջունու հետեոդությունը Ս. Կոզյանը⁵¹ նույնպես ժխտայ եկեղեցու առաքելականությունը: Նա գանում է, որ Հայոցցին, սկսած Գ զարից, գափանեյ է կաթողիկոսություն, որի արտահամարում Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի՝ Հռոմ ժամանեյսին անգափեր պատումը: Ս. Կոզյանի կարծիքով՝ Հայաստանը Հռոմին ենթակա երկիր, պետք է ենթարկվեր նրան և դառնար կկազման: Նա նույնիսկ կաթողիկ է համարում Ներսես Մեծին, Պարթևին, Մաշտոցին, Եզնիկ Կողբացուն, Վարդան Մամիկոնյայյն: Հեղինակն անաեսում է պատմական այն իրողությունը, գարում քրիստոնեական աշխարհը տակավին միասնական էր արոհվեյ սարբեր գափանանքների, իսկ կաթողիկոսությունն իրրետոնեական գափանարանություն և կազմակերպված եկեղեցի, ձեվեց հետագայում և վերջնական տեսք ստացավ միայն 1054 թվահետո, երբ համաքրիստոնեական եկեղեցին բաժանվեց Արևելյան րեմոյան (Կաթողիկ և Ուղղափառ) եկեղեցիներին: Հեղինակն իր հիմնավորելու համար վկայարերում է եղիշեր և Ղազար Փայխաքերը հայերի, հույների և վրացիների նույնահավատ լինեյսին: Ս. Կոզյանի կարծիքով՝ նույն հավատ ունենալը համանշանույնողափանություն, և այն էյ այն ժամանակ, երբ Քաղկեդոնի վր գեուես չէր ցանեյ պատակաման սերմերը համաքրիստոնեիություն մեջ: Հայ եկեղեցին ջատագով էր այդ միություն, առնգիրապետական և կանոնական իրավունքներն ու ինքնուրույն

⁵¹ Ս. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին մինչև Փլորենտեան ժողովը, Բեյրութ, 1961:

նր գոհարերելու: Ս. Կողյանը թյուրում է նաև Հայ եկեղեցուց Կյուրիոն կաթողիկոսի պառակտիչ քայքերի հեռանալով Վրաց եկեղեցու պառակտման պատմությունը: Նրա կարծիքով՝ Կյուրիոնը ի սկզբանե քաղկեդոնական էր և չէր բաժանվի Հայոց եկեղեցուց, եթե հայերը մնային կաթողիկ: Հեղինակը կարծում է, որ նույն ժամանակ (է դարի սկզբներին) Հայաստանի մեծ մասում տարածված էր քաղկեդոնականությունը: Նա քաղկեդոնական է համարում Հայոց կաթողիկոսներ Եգրին (630-641), Ներսես Գ-ին (641-661), Սահակ Զորոփորեցուն (677-703) և ուրիշներին: Ս. Կողյանը գտնում է, որ Հովհան Օձնեցին Հայ եկեղեցին դիտում էր որպես «անդամ բնդհանրական կաթողիկէ եկեղեցու», որի առաջնորդ նա ճանաչում էր Հռոմի աթոռը⁵²:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Պոպոս Անանյանի աշխատություններում⁵³ շոշափում են Հայոց եկեղեցու պատմությունն առնչվող բազմազան խնդիրներ: Հեղինակը վեր է հանում Հայ եկեղեցու զավանական կողմնորոշման հանգամանքները, Դ-է զզ. եկեղեցական իրադարձությունները: Նա փորձում է ճշգրտել Գրիգոր Լուսավորչի ձևանագրությունը, Հռիփսիմյան կույսերի նահատակությունը, Գրիգոր Լուսավորչի հաջորդների գահակալությունը թվականները, սրտնք ոչ միշտ են բնույունելի: Պ. Անանյանն իր «Քրիստոնեություն հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզությունն առաջ» աշխատության մեջ հիմնավորում է մինչև Դ զ. սկիզբը Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի տարածված լինելու, կազմակերպված եկեղեցու առկայության փաստը: Սակայն հեղինակի ոչ բոլոր տեսակետներն են բնույունելի. Այսպես, նա կարծում է, թե ամբողջ Դ դարում Աշտիշատը եղել է Հայոց եկեղեցու կենտրոնը, ուստի Գրիգոր Լուսավորչի Կեսարիայում ձևանագրվելուց հետո Հայաստան վերադառնալով՝ առաջին հերթին ժամանել է Աշտիշատ: Սակայն իրականում Աշտիշատ Գրիգորի մեկնելն ուներ բոլորովին այլ զրգապատճառներ: Աշտիշատը հեթանոսության կենտրոններից մեկն էր, ուստի Գրիգորը մեկնեց այնտեղ, որպեսզի այդ հոգևավոր ավանդ ձերբազատի հեթանոսության ազդեցությունից: Բացի այդ, նրա նպատակն էր նաև մեծացնել իր ազդեցությունը Հայաստանի հարավային զավանդներում՝ ի հակակշիռ ասորի հոգևորականների, որոնք ունեին պարսկամետ զիրքորոշում, ներհակում էին Հայոց պետական ինքնուրույնությունը: Նույն աշխատության մեջ հե-

⁵² Տե՛ս նու՛ն տեղում էջ 265:

⁵³ Տե՛ս Պ. Անանյան, Պատմական յիշատակարան սը Դուրնի Բ ժողովքի մասին («Բազմավեպ», 1957 № 5-6, 1958, № 6-7, նույնի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձևանագրության թուականները և պարագաները («Բազմավեպ», 1960), նույնի Քրիստոնեության հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզությունն առաջ («Բազմավեպ», 1978 № 1-2: (Հրատարակվել է նաև առանձին գրքով (Վենետիկ, 1979) և այլն):

ղինակը կարծում է, որ Մծուրբը Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, իսկ նրա մտածակայքում գտնվող Աշտիշատում էր Հայաստանի առաջին և Մայր եկեղեցին: Նրա համոզմամբ՝ «նախնական քրիստոնեայ համայնքի կորիզը ձևացած բլրալու է Մծուրբի մէջ, և անկէ փոխադրուած դէպի Աշտիշատ»: ⁵⁴

Հայ եկեղեցու պատմության բաղձաթիվ հարցեր յուսարանվել են ներքահիշյալ հետազոտողների աշխատություններում ⁵⁵:

Հայոց եկեղեցու պատմությանն առնչվող խնդիրներին անդրադարձել են նաև Ն. Յա. Մառ, Ի. Ա. Զավախիշվիլին, Ա. Աննինսկին և ուրիշներ ⁵⁶: Ն. Յա. Մառը բանիբուն մեկնարանությունամբ հրատարակեց Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» արարերեն խմբադրությունը: Նա գտնում է, որ Գրիգորի յուսավորչական գործունեության մասին Դ ղ. տարածված դրույցները վերամշակել է Մաշտոցը՝ համեստարար այն կոչելով ոչ թե իր, այլ Ագաթանգեղոսի անունով: ⁵⁷ Ն. Մասի կարծիքով՝ Ագաթանգեղոսի երկը խմբադրվել է 451 թ. հետո, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը առաջացել է հետագա դարերում (է դարից ոչ վաղ): Ի. Զավախիշվիլին է ղ. սկզբին Հայ և Վրաց եկեղեցիների դավանական պառակտմանը նվիրված հոդվածում, հենվելով «Փիրք թղթոցի» և Ուխտանեսի երկում եղած տեղեկությունների վրա, եզրա-

⁵⁴ Տես «Բազմավէպ», 1978, 1-2, էջ 31:

⁵⁵ Տես Լ. Ս Խաչիկյան, Աշխատություններ, Կ. Ա, Երևան, 1995, Ս. Т. Еремян, Мусеу Каланкатуиускии о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому Хакану Алп-Илтверу ("Записки Ин-та востоковедения АН СССР", 1939), Ս. С. Аревшатын, Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.), Ереван, 1973, Բ. Մ. Бартикян, Источники для изучения истории Павликианского движения, Ереван, 1961, Կ. Ն. Յուզբաշյան, Ավարայրի ճակատամարտից դեպի Նվարակի պայմանադրությունը, Երևան, 1989, Մ. Մ. Мурадян, Кавказский культурный мир и культ Гругория Просветителя ("Кавказ и Византия" 3 (1982 г.), Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, Ա, Ս. Էջմիածին, 1990 թ., Աճեմյան Շ., Աստվածաշունչի հայերեն հին քարգմանությունները վերապրած հատուածներ («Էջմիածին» 1994, Ա), Աշճեան Ս., Էջեր Հայ եկեղեցու պատմություն, Երևան, 1994 Ա, Սարտիրոսյան, Մաշտոց (պատմաքննական տեսություն), Երևան, 1982, Ռ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, Մ. Պապյան, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի, Երևան, 1998, Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998, Է. Դանիելյան, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000թ., Բ. Հ. Հարությունյան, Հայոց եկեղեցու քննական բաժանունը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում («Պատմա-բանասիրական հանդես» 2000թ. № 2) և այլն:

⁵⁶ Տես Н. Я. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), С. Петербург, 1905, Исторический очерк Грузинской церкви («Церковные ведомости», 1907, № 3), И. А. Джавахов, История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века (Известия Имп. АН, С. Петербург, 1908, А. Аннинский, История Армянской церкви (до XIX века)), Кишинев, 1900 и т. д.

⁵⁷ Н. Марр, Крещение..., С. 158, 180-183.

Հանգում է, որ էլ դ. սկզբին քաղկեդոնականության կողմն էին ոչ միայն վրացի եկեղեցականները, այլև իշխանները, բովանդակ ժողովուրդը: Նա կարծում է, որ Հայոց եկեղեցու Հակաքաղկեդոնական դիրքորոշման մեջ Հական դեր են խաղացել նրա սերտ առնչությունները Արևելյան (Պարսից) եկեղեցու հետ: Հեղինակը գտնում է, որ վրացիների դավանական վերակողմնորոշումը դեպի հունա-հռոմեական Արևմուտքը ուներ նաև քաղաքական գրգայալստճառներ: Պարսիկների կողմից Արևելյան Վրաստանի թագավորության վերացումը վրացիներին մղեց դեպի Բյուզանդիան: Նա կարծում է նաև, որ Վրաց և Աղվանից եկեղեցիները եկեղեցա-վարչական առումով ոչ մի կախում չեն ունեցել Հայոց եկեղեցուց⁵⁸:

Հայոց եկեղեցու պատմությունը քննություն են առել նաև եվրոպական ու ամերիկյան հետազոտողները: Գերմանացի բյուզանդագետ, հայագետ Հ. Գեյցերը Հայոց պատմությունը և Հայ եկեղեցու սկզբնավորմանը նվիրված գործում⁵⁹ կարծում է, որ Հայաստանն աշխարհում առաջին երկիրն էր, որն ընդունեց քրիստոնեությունը: Սակայն հեղինակի ոչ բոլոր տեսակետներն են ընդունելի: Այսպես, նրա կարծիքով՝ Հայ եկեղեցին մինչև Քաղկեդոնի ժողովրդ կախում է ունեցել Կեսարիայի աթոռից: Իսկ Պապ թագավորը կամենում էր Հայաստանում վերականգնել հեթանոսական կրոնը և այլն:

Հայ եկեղեցու պատմությունը քաղաքական իրադարձությունների հետախորրի վրա ներկայացված է Ֆ. Թուրնբերգի երկում⁶⁰: Հեղինակը հայերի կողմից քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելը գնում է 290-295 թթ.: Չափազանցված է Հայ եկեղեցու հանդեպ Օմայյան խալիֆաների կողմից ցուցաբերած հանդուրժողականությունը: Հեղինակը Հայոց կաթողիկոսների քաղկեդոնամետ դիրքորոշումը փորձում է հիմնավորել յուրովի: Նրա կարծիքով՝ Հովհան Օձնեցու օրոք՝ 726 թ. կայացած Մանագլերտի ժողովում (որն իբր թե զումարվեց արար խալիֆայի հովանավորությունը) ընդունված տասը կանոններից ոչ մեկում նշույլ անգամ չկա ընդդեմ քաղկեդոնական դավանություն: Ավելին, նա այդ ժողովի հաստատած որոշ կանոններում աղերսներ է տեսնում Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած Հավատո բանաձևի («Լեոնի տոմարի») հետ: Մինչդեռ զրանք (հատկապես Դ և Ե կանոնները) նյութում են քաղկեդոնականությունը⁶¹:

⁵⁸ И. Джавахов, История церковного разрыва, с. 515-534.

⁵⁹ Գեյցեր, Փառալուս Բիզանդի կամ Հայկական եկեղեցու սկզբնավորումը, Վենետիկ, 1896, նույնի Համառոտ պատմություն Հայոց, Կիննա, 1897:

⁶⁰ F. Tournebise, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.

⁶¹ Տես Սամուելի քահանայի Աճեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 287-288 («Եթև որ ոչ խոստովանեսցի զմի և զնոյն Աստուած և նարդ միանգամայն,

Հայոց եկեղեցու պատմությունը լուսաբանված է նաև պերմանացի արևելագետ, հայագետ Ս. Վերերի կողմից⁶²: Հեղինակը քննություն է առնում հայոց քրիստոնեական դարձի հանգամանքները: Նա Հայաստանում քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունելու տարեթիվ է համարում 295 թվականը և կարծում է, որ Հայաստանն առաջին երկիրն էր, որը քրիստոնեությունը բարձրացրեց պետական կրոնի աստիճանի: Հայոց առաջին Մայր եկեղեցին, Ս. Վերերի կարծիքով, եղել է ոչ թե Աշտիշատը, այլ էջմիածինը:

Հայոց եկեղեցու պատմության շատ հարցեր քննություն են առնված դերմանացի բազմահմուտ արևելագետ և հայագետ Հ. Մարկվարտի աշխատություններում: Հեղինակը գիտական-աղբյուրադիտական լայն հենքի վրա դիտարկում է քրիստոնեության՝ Հայաստան մուտքի հետ շաղկապված պատմական իրողությունները: Նա լուսաբանում է Ներսես Մեծ կաթողիկոսի հետ առնչվող գեղաբեր, ճշգրտում Հոռոմեական կայսրություն նրա մեկնելու և վերադարձի թվականները⁶³: Արժեքավոր է հատկապես Հայ եպիսկոպոսությունների ծագմանը նվիրված նրա հետազոտությունը⁶⁴, որտեղ փորձ է արվում վեր հանել Հայ եպիսկոպոսությունների ստեղծման, զբաղված թվականների, գործառույթների, մասնավորապես Արիստակես, Վրթանես և Ներսես Մեծ կաթողիկոսների գործունեությունը բնորոշող պատմական անցքերը: Գիտնականը փորձել է ճշգրտել նաև նրանց հետ առնչվող շատ թվականներ: Նա եկեղեցական իրադարձությունները դիտարկում է քաղաքական իրողությունների հետնախորքի վրա: Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածում⁶⁵ հեղինակն անդրադառնում է Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի լուսավորչական առաքելությունը, մասնավորապես հայոց գրերի գյուտի հանգամանքներին՝ բարձր գնահատելով դարակազմիկ այդ եղելությունների հեղինակների գործունեությունը:

Հայոց եկեղեցու գալմանարանական դիրքորոշումը Քաղկեդոնի 451 թ. չորրորդ տիեզերածուցովի որոշումների, զբաղված կյանքի կոչված քաղկեդոնյան երկարնակության նկատմամբ լուսաբանված է Հայոց բարեհիշատակ Գարեգին Ա կաթողիկոսի (Սարգսյան) արժեքավոր ստամնասիրություն մեջ⁶⁶: Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմության

այլ զայլ ոմն Սստուած ասիցէ և զայլ ոմն մարդ՝ նզովեալ եղիցի»,- ասվում է եկանոնում (Ճուլն տ., էջ 288):

⁶² S. Weber, Die katholische Kirche in Armenien. Ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung, Freiburg, 1903.

⁶³ J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896. II, Leipzig, 1905.

⁶⁴ J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Roma, 1932.

⁶⁵ Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և Մաշտոցի կենսագրությունը («Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 117-180):

⁶⁶ K. Sarkissian, The Council of Chalcedon and the Armenian Church, London, 1965.

չառ խնդիրներ հետազոտության առարկա են դարձել Ն. Գարսոյանի կողմից⁶⁷: Հայ եկեղեցու պատմությանն առանձին աշխատություն է նվիրել գերմանացի պատմաբան Պ. Հայֆաերը⁶⁸: Հեղինակը քննում է Հայաստանի ամբողջական դարձը (այն դեռում է 311/312 թթ.), վերլուծում Հռոմի Կոստանդյանոս կայսրի, Սեղբեսորոս պապի հետ Տրզաս Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի կեքած կարճեցյալ «Սիրո և միաբանության գաղտնիք» («Գաղտնի թղթի») հանգամանքները, անդրադառնում է Հայ եկեղեցու դիմակայությունը դրադաշտական Իրանին, և դ. ժողովրդա-ազատագրական պատերազմներին, Զ-Է դդ. եկեղեցական իրադարձություններին, դավանաբանական բանակոխվածներին և այլն: Հեղինակը հիմնականում ճիշտ է բնորոշում Հայ եկեղեցու դավանական կոգմնորոշումը⁶⁹:

Հայ եկեղեցու պատմության հետ կապված առանձին հարցեր մեկնարանվել են նաև Ժ. Գարլիաի⁷⁰, Բ. Ջոնսոնի⁷¹, Մ. Շամոնի⁷², Խ. Թոմսոնի⁷³, Մ. Էսբրոեկի⁷⁴, Գ. Վինկլերի⁷⁵ և ուրիշ հետազոտողների կողմից:

Մեր այս աշխատության նպատակն է հայկական ու օտարերկրյա սկզբնաղբյուրների և գիտական գրականության մանրաքննի հետազո-

⁶⁷ N. Garsoian, The paulician heresy, Paris, 1967, N. Garsoian, Nerses le Grand, Basile de Cesaree et Eustate de Sebaste ("REA", 1983), N. Garsoian, Armenia between Byzantium and the Sasanians (variorum reprints), London, 1985, N. Garsoian, L'Eglise Arménienne et le grand schisme d'Orient, Louvain, 1999.

⁶⁸ P. Halfter, Das Papsttum und die Armenier im frühen und hohen Mittelalter, Köln, Weimar, Wien, 1996.

⁶⁹ Այս աշխատության մասին տես Ա. Ա. Բոգոյան, Պապությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում («Էջմիածին», 1996, ժբ, էջ 115-28).

⁷⁰ G. Garitte, La Narratio de Rebus Armeniae ("Corpus Scriptorum Christianorum orientaliū", vol. 132, t. IV), Louvain, 1952.

⁷¹ B. Johnson, Die armenische Bibelübersetzung als hexaplarischer Zeuge im I Samuelbuch, Gleerup Lund, 1968.

⁷² M. L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avenement des sassanides a la conversion du Royaume, Paris, 1969, M. L. Chaumont, Sur l'origine de Saint Gregoire d' Arménie ("Le Museon", t. 102, fasc. 1-2 (1989), p. 115-130).

⁷³ R. Thomson, The Teaching of Saint Gregory an early Armenian Catechism, Cambridge, 1970, R. Thomson, The Maccabees in early armenian historiography ("Journal of theological studies" (new series), vol. XXVI, p. 2, Oxford, 1975, R. Thomson, The defence of Armenian orthodoxy in Sebeos ("AETOS", p. 329-341 (Stuttgart und Leipzig, 1998).

⁷⁴ M. van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange ("REA", VIII (1971), M. van Esbroeck, Témoignages littéraires sur les sépultures de Saint Gregoire l'Illuminateur ("Analecta Bollandina". Revue critique d'hagiographie, T. 89, fasc. 3-4, Bruxelles, 1971, M. van Esbroeck, Saint Gregoire d'Arménie et sa didascalie ("Le Museon", t. 102, fasc. 1-2, 1989, p. 131-147), նույնի Բյուզանդիայի հայկական քաղաքականությունը սկսած Գուստինիանոս Բ-ից մինչև Լևոն Գ («Էջմիածին», 1997, Զ-Է, (Ֆրանսերենից թարգմ. Ազատ Բոգոյանի):

⁷⁵ G. Winkler, An obscure chapter in Armenian Church history (428-439). "REA", XIX (1985).

տուեթյամբ վեր հանել քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայ Առաքելական Եկեղեցու, որպես հոգևոր և պետաիրավական հեղինակավոր հաստատություն խաղաղած գերբ հայ ժողովրդի հոգևոր և քաղաքական կյանքում: Ըստ այդմ քննություն ենք առել հիմնականում Եկեղեցու առնչություններն ու գործառնությունը պետական-քաղաքական ոլորտներում՝ բացահայտելով նրա դիվանագիտական, օրինաստեղծ, օրինակարար, նաև հոգևոր-մշակութային գործառնություններն, ինչպես նաև նրա ղավանակն ինքնորոշման քաղաքական հանգամանքները: Այդ ինքնորոշումը համանշանակ էր պետական ինքնուրույնության: Աշխատություն մեջ ցույց է տրվում, թե ինչպես Հայ Առաքելական Եկեղեցու նպատակադրյալ ջանքերով Հայոց աշխարհը վերածվեց մշակութային և կրոնա-քաղաքական առումներով միասեռ ու միասնական երկրի: Պատշաճ տեղ է հասկացված նաև Հայ եկեղեցու ազգապահպան առաքելությունը, ժողովրդա-ազատագրական ոգորումներում նրա առաջատար դերի, ծավալած հայրենաշունչ գործունեության լուսարանմանը: Եկեղեցու ուղեգրի զուրկ չէր քաղաքական խորքից, քանի որ նպատակաուղղված էր Հայաստանի պետաիրավական ինքնագր կացության պահպանմանը: Աշխատությունում քննության են առնվում նաև ներեկեղեցական այն իրողությունները, որոնք առնչվում էին երկրի հատարակական-քաղաքական կյանքի հետ: Ցույց է տրվում, որ փոթորկալից ժամանակներում Հայոց եկեղեցու գերազույն նպատակն է եղել պաշտպանել հարադատ ժողովրդին օտարի ձուլող ազդեցությունից, անխառն պահել նրա հոգևոր դիմագրի, ազգային ինքնուրույնության հատկանիշները: Դա է եղել Հայ Առաքելագրոշմ եկեղեցու երկուհազարամյա գոյություն աստվածազիր խորհուրդը:

Մատենագիտական ցանկ

Ա. Սկզբնաղբյուրներ

1. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տիփլիս, 1909:
2. Ագաթանգեղոսի Պատմութեան հունարեն նորահայտ խմբագրությունը («Վարք»): Հունարենից թարգմ. Հր. Բարթիկյանի («Էջմիածին», 1966, № Է):
3. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, աշխ. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1944:
4. Անանուն ժամանակագրութիւն, Վենետիկ, 1904:
5. Ասորական աղբյուրներ, Ա, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976:
6. Բարթիկյան Հր., «Narratio de rebus Armeniae» հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր («Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6):
7. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901:
8. Գիրք որ կոչի զգօն, Կ. Պոլիս, 1824:
9. Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացի, Թուղթ վասն ապաշխարութեան առ Մեիրուծան եպիսկոպոս Հայոց, հրատ. Ն. Ակինեանի («Հանդես ամսօրեայ», 1949):
10. Դիոնիսիոս Բարսալիբիի Հակաճառութիւնը Հայոց դէմ, Վիեննա, 1938:
11. Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխ. Ե. Տեր-Սինասյանի, Երևան, 1957:
12. Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877:
13. Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց (Անկանոն գիրք առաքելականք), հ. III, կազմեց Հ. Չրաքեանց, Վենետիկ, 1904:
14. Թեոփանես Խոստովանող, ժամանակագրություն. թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1983:
15. Թեոդորոս Քոթենաւոր. Ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն (Յովհան Օծնեցի, «Մատենագրութիւնք» գրքում, Վենետիկ, 1953, էջ 171-183):
16. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան 1985:
17. Թուղթ երանելոյն Պօղոսի Տարօնացոյ ընդդէմ Թեոփիստեայ, Կ. Պոլիս, 1752:
18. Թուղթ Փորայ պատրիարքի առ Ջաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, աշխ. Ն. Ակինեանի («Հանդես ամսօրեայ», 1968, № 1):
19. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, 1971:

20. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
21. Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ Եկեղեցւոյ, հրատ. Կարապետ Եպիսկոպոսի, Էջմիածին, 1914:
22. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, թարգմ., առաջարանը և ծանոթագրությունները Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941:
23. Հովհաննես Օծնեցի, Երկեր, գրաբարից փոխադրումը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վազգեն Համբարձումյանի, Երևան, 1999:
24. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, սշխ. Գ. Տեր-Սկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904:
25. Ղլտճեան Ա., Սահմանք և կանոնք սրբոյն Ներսէսի Հայոց հայրապետի («Հանդէս ամսօրեայ», 1908):
26. Ճառ Վարդան Վարդապետի ի վերայ Յոհան Օծնեցւոյ («Արարատ», 1888, Ժ):
27. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց, հ. Ա-Բ, կազմեց Ն. Պողարեան. Երուսաղէմ, 1966, 1967:
28. Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. I-II, կազմեց Վ. Հակոբյան. Երևան, 1951, 1956:
29. Մատթոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
30. Մելիքսեբ-Բեկ Լ.. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934:
31. Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծ. Մ. Էմին, Մոսկուա, 1860:
32. Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխ. Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975:
33. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ներածություն, թարգմ. և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940:
34. Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1865:
35. Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Արեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս, 1913:
36. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983:
37. Մուրադյան Պ., Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, 1982:
38. Մուրադյան Պ., Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը. (բնագրեր և հետազոտություն), Երևան, 1996:
39. Յիշատակարանք ձեռագրաց (կազմեց Գ. Յովսէփեանց), Ա. Անթիլիաս, 1951:
40. Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1941:
41. Յովհան Մանդակունի, Վերլուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ որ ի նմա յարիներալ կարգաց («Շողակաթ» ժողովածու. I, Վաղարշապատ, 1913):

42. Յովհաննու Իմաստասիրի Աւծնեցոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:
43. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:
44. Պատմութիւն Ղևոնդեայ Սեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
45. Պատմութիւն Սերբոսի, աշխ. Գ. Արգարյանի, Երևան, 1979:
46. Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1983:
47. Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
48. Սիմէոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870:
49. Սուփերք հայկականք, Բ, Չ. Է. Ժ, ԺԳ, ԺԶ, Վենետիկ, 1853-1854:
50. Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910:
51. Սրբոց վաղապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաւթի հարցմունք ըստ երկարնակացն («Արարատ», 1879 (ապրիլ)):
52. Տեառն Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճառք, Վենետիկ, 1836:
53. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ազաթանգեղոսի արաբերենն նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968:
54. Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Ալեքսանդրայ Հակածառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, աշխ. Կ. Տեր-Մկրտչեանի և Ե. Տեր-Մինասեանի. էջմիածին, 1908:
55. Տուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Սխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895:
56. Ուխտամես եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
57. Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:
58. Абу Мухаммад ал-Куфи, Книга завоеваний, Баку, 1981.
59. Абу Ханифа ад-Динавари, Из "Книги Длинных известий" ("Палестинский сборник", вып. 22(85), Ленинград, 1970).
60. Ал-Мавердий ("Православный Палестинский сборник", т. XVII, вып. 2(4), С. Петербург, 1897.
61. Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима персами в 614 г., Изд. Н. Марра, С. Петербург, 1909.
62. Армянские жития V-XV вв., пер. с древнеармянского и примечания К. Тер-Давтян, Ереван, 1996.
63. Византийские источники, пер. С. Дестунис, С. Петербург, 1860.
64. Марр Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), С. Петербург, 1905.

65. Святые Армянской церкви, кн. I, Мученики, пер. с древнеармянского К. Тер-Давтян и Л. Степанян, Ереван, 1996.
66. Феофилакт Симокатта, История, пер. С. Кондратьева, Москва, 1957.
67. Фирдоуси, Шахнаме, т. VI, пер. Ц. Бану-Лахути и В. Берзнева, Москва, 1989.
68. Якуби, Из соч. "История", текст и перевод П. Жузе, Баку, 1927.
69. Abou Yousuof Jakoub, Le Livre de l'impot foncier (Kitab el Kharadj), trad. et annote par E. Fagnan, Paris, 1921.
70. Agathangelos History of the Armenians. Transl. and commentary by R. Thomson, New York, 1976.
71. Baladhuri, The origins of the islamic state (Kitab futuh al buldan), vol. I, by P. Hitty, New York, 1916.
72. Basilio de Cesarea Li libro delle domande (le Regolle), Lovanii, 1993.
73. Braun O., Das Buch der synhados, Stuttgart und Wien, 1900.
74. Chronique de Denys de tell Mahre, trad. J. Chabot, Paris, 1895.
75. Chronique de Michel le Syrien, t. II, ed. et trad. en français par J. Chabot, Paris, 1901.
76. Garitte G., Documents pour l'etude du livre d'Agathange, Vaticano, 1946.
77. Garitte G., La Narratio de rebus Armeniae, ed., critique et commentaire. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 132, t. 4, Louvain, 1952.
78. Mansi J., Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, vol. VII, Graz. 1960.
79. Migne J., Patrologiae graecae. t. 32, Turnholti (Belgium), 1961.
80. Migne J., Patrologiae graecae, t. 132, Paris, 1864.
81. Recent archaeological Research in Turkey ("Anatolian Studies". Journal of the British institute of Archaeology at Ankara, vol. XIX, London, 1969).
82. Sokrates Kirchengeschichte, herausgeben von G. Hansen, Berlin, 1995.
83. Synodicon orientale ou Recueil de Synodes nestoriens, publ., trad. et annote J. Chabot, Paris, 1902.
84. Winkler G., Koriwns Biographie Mesrop Maštoc, Roma, 1994.

Բ. Գրականություն

1. Արեղյան Մ., Երկեր. հ. Գ, Երևան. 1968:
2. Աղոնց Ն., Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում («Արարատ», 1902):
3. Աղոնց Ն., Անճանօթ էջեր Մաշթօցի և նրա աշակերտների կեանքից («Հանդէս ամսօրեայ». 1925):

4. Աղոնց Ն., Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948:
5. Աղոնց Ն., Պատկերների խնդիրը, աշխ. Պ. Հովհաննիսյանի, Երևան, 2003:
6. Ալեքսիձե Ձ., VI դարում Կովկասի կրոնական իրավիճակի մասին («Մացնե», 1973, № 3 (թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի)):
7. Ալիշան, Ղ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, Ա. Վենետիկ, 1869:
8. Ալիշան, Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
9. Ալիշան, Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
10. Ալիշան, Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002:
11. Ալիշան, Ղ., Արշալոյս քրիստոնեության Հայոց, Վենետիկ, 1920:
12. Ակինեան Ն., Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց («Հանդես անսօրեայ», 1908, № 6):
13. Ակինեան Ն., Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենագրության մեջ, Վիեննա, 1909:
14. Ակինեան Ն., Թուրք Մակարայ Բ Երուսաղեմի հայրապետի առ Վրթանես եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց, Վիեննա, 1930:
15. Ակինեան Ն., Գրիգոր Լուսաւորիչ («Հանդես անսօրեայ», 1949, Դ-ԺԲ):
16. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Ա-Ե, Երևան, 1942-1962:
17. Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Երևան, 1968:
18. Աճեմեան Շ., Աստուածաշունչի հայերէն հին քարգմանութենէ մը վերապրած հատուածներ («Էջմիածին», 1994, Ա):
19. Անանեան Պ., Պատմական յիշատակարան մը Դուիմի Բ ժողովքի մասին («Բազմավէպ», 1957, Ե-Ձ, 1958, Ձ-Է):
20. Անանեան Պ., Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը և պարագաները («Բազմավէպ», 1960):
21. Անանեան Պ., Քրիստոնեության հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութենէն առաջ, Վենետիկ, 1979:
22. Աշճեան Ս., Էջեր Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Երևան, 1994:
23. Ավգերեան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, հ. 1-12, Վենետիկ, 1810-1815:
24. Ավդալբեգյան Թ. Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969:
25. Արզոյան Ռ., Քրիստոնեական եկեղեցու դավանաբանության ձևավորումը և Հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշման սկզբնավորումը («Լրաբեր ՀՀ ԳԱԱ», (հաս. գիտութ.), 1990, № 12):
26. Արմեն Հ., Մարգպանը և սպարապետը, Լոս-Անձելըս, 1952:
27. Արևշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Երևան, 1991:

28. Արևշատյան Ս., Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը («Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը» ժողովածու, Երևան, 2000):
29. Բարթիկյան Հր., Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում, ազգային-կրոնական և սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը նահանգում III դարի երկրորդ կեսին («ՊԲՀ», 2001, № 2):
30. Բոզոյան Ա., Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.), Երևան, 1995:
31. Բոզոյան Ա., Պապությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում («Էջմիածին», 1996, № ԺԲ):
32. Գալուստեան Շ., Համառօտ ակնարկ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդհանուր ժողովներու կազմութեան վրայ, Իսթանպուլ, 1986:
33. Գարագաշեան Ա., Քննական պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1895:
34. Գելցեր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց, Վիեննա, 1897:
35. Գելցեր Հ., Փաւստոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն, Վենետիկ, 1896:
36. Գյուզալեան Գ., Հինգերորդ դարի հայոց կրոնական և քաղաքական շարժումները, Բեյրութ, 1947:
37. Գոճայեան Ս., Հովհան Մայրագոմեցի՝ միջնադարու մեծ ճառագիրը («Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս», Ե, Բեյրութ, 1974):
38. Դանիելյան Է., Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները և պատմական նշանակությունը, Երևան, 1997:
39. Դանիելյան Է., Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000:
40. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
41. Էսապալեան Պ., Հայերէն Աւետարաններու սկզբնագրի հարցը և Ագաթանգեղոսի ու Ղազար Փարպեցու կոչումները («Հանդէս անսօրեայ», 1936):
42. Էսքրուկ Մ. Վան, Բյուզանդիայի հայկական քաղաքականությունը սկսած Հուստինիանոս Բ-ից մինչև Լևոն Գ («Էջմիածին», 1997, Զ-Է (ֆրանսերենից թարգմ. Ա. Բոզոյանի):
43. Թորանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա-Բ, Երևան, 1942, 1948:
44. Իսկանյան Վ., Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Երևան, 1991:
45. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966:
46. Լևոնյան Գ., Նոր կարծիքներ Ձվարթնոցի մասին («Տեղեկագիր Հիստորիայի և արվեստի ինստիտուտի», 1, Ե., 1926):
47. Խալաթեան Գր., Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկուա, 1883:
48. Խաչիկյան Լ., Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1951:

49. Խաչիկյան Լ., Աշխատություններ, Ա, Երևան, 1995:
50. Կղեմես վարդապետ, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմվայ, հ. Բ, մասն Ա, Հռոմ, 1690:
51. Կոզեան Ս., Հայոց եկեղեցին մինչև Փլորենտեան ժողովը, Բեյրութ, 1961:
52. Կոզեան Ս., Մակաբայեցոց Բ գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1923:
53. Հակոբյան Ա., Եղիա Արծիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ Թուղթը («Պատմաբանաս. հանդես», 1981, № 4):
54. Հակոբյան Հ., Մեհյանների կործանման և հայոց դարձի պատմության որոշ մանրամասները («Հայոց սրբերը և սրբավայրերը» ժողովածու, Երևան, 2001):
55. Հակոբյան Պ., Եպիսկոպոսական աթոռները Գրիգոր Լուսավորչի օրերին («Էջմիածին», 1999, № Բ-Գ):
56. Հակոբյան Ս., Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957:
57. Համելեան Պ., Արտաշատի ժողովքը և անոր մասնակցող եպիսկոպոսները («Բազմավեպ», 1951):
58. Համելեան Պ., Հայ եպիսկոպոսներու ինքնագլուխ ձեռնադրութեան մասին նկատողութիւն մը («Բազմավեպ», 1952):
59. Հայ ժողովրդի պատմություն (ակադեմիական ութատորյակ), հ. II, Երևան, 1984:
60. Հարությունյան Բ., Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում («Պատմաբանաս. հանդես», 2000, № 2):
61. Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:
62. Հացունի Վ., Կարևոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Վենետիկ, 1927:
63. Հացունի Վ., Կաթողիկոսական ընտրութիւն և օծում պատմութեան մէջ, Վենետիկ, 1930:
64. Հացունի Վ., Առ Վրթանես թղթին հեղինակը Մակար առաջինն է, ոչ երկրորդը («Բազմավեպ», 1931):
65. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Գիրք I, Երևան, 1957:
66. Հովհաննիսյան Ս., Ամուսնա-ընտանեկան իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում, Երևան, 1976:
67. Ղաֆադարյան Կ., Չվարթնոց («Պատմաբանաս. հանդես», 1959, № 4):
68. Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952:
69. Ղլտճեան Ա., Ընտրական սկզբունքը Հայ եկեղեցու պատմական կեանքում («Մուրճ», 1905, № 8-9):

70. Մալխասյան Ստ., Երբ են հայերն ընդունել քրիստոնեություն («Էջմիածին», 1944, № 1):
71. Մահե ժան Պիեռ, Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» և հունահռոմեական վեպը («Պատմաբանաս. հանդես», 1997, № 1):
72. Մանանդյան Հ., Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928:
73. Մանանդյան Հ., Երկեր, Բ, Դ, Ե, Երևան, 1978-1984:
74. Մանասերյան Ռ., Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997:
75. Մարկվարտ Հ., Հայոց այբուբենի ծագումը և Մաշտոցի կենսագրությունը («Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածու, Երևան, 1962):
76. Մարտիրոսյան Ա., Մաշտոց, Երևան, 1982:
77. Մարտիրոսյան Ա., Հայաստանի քրիստոնեական դարձի թվականը («Աշտանակ», Գ, 2000):
78. Մարության Տ., Չվարթնոց և Չվարթնոցատիպ տաճարներ, Երևան, 1963:
79. Սելիք-Բախշյան Ստ., Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953:
80. Մելիք-Թանգեան Ն., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Շուշի, Գիրք Ա, 1903:
81. Մինասեան Մ., Նոր Կտակարանի հայերն ճախամեսրոպեան թարգմանութիւնը («Հայաստանի կոչնակ», 1929, № 23):
82. Միրունյան Կ., Պավլիկյան գաղափարախոսության աշխարհայացքային հիմքերը («Լրաբեր ՀԳԱ (հաս. գիտ.)», 1996, № 2):
83. Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966:
84. Մնացականյան Ա., Չվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971:
85. Մուշեղյան Ա., Սուրբ Գիրքը հայերեն թարգմանելու հանգամանքները և Մեսրոպ Մաշտոցի համառոտ Աստվածաշունչը («Պատմաբանաս. հանդես», 2001, № 3):
86. Մուրադյան Կ., Հովհան Օձնեցու մեկ սկզբնաղբյուրի մասին («Լրաբեր ՀԳԱ (հաս. գիտ.)», 1989, № 3):
87. Մուրադյան Պ., Ազաթանգեղոսի «Պատմության» մի հատվածի հին վրացերեն թարգմանությունը («Հռիփսիմյանց վկայաբանությունը» («Պատմաբանաս. հանդես», 1972, № 1):
88. Յարութիւնեանց Ի., Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892:
89. Յովհաննիսեան Ե., Աստուածաբանական տեսութիւն մը Օձնեցոյ «Ընդդէմ Երեսուքականաց» ճառին («Բազմավեպ», 1922, Ե):
90. Յովսէփեան Գ., Խոսրովիկ թարգմանիչ (Ը դար), Վաղարշապատ, 1899:

91. Յովսէփեան Գ., Ղալիթ փիլիսոփայ (Հարքացի), Է դարու մատենագիր («Արարատ», 1907):
92. Յուզբաշյան Կ., Ավարայրի ճակատամարտից դեպի Նվարսակի պայմանադրությունը, Երևան, 1989:
93. Նորայր Բիւզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին քարգմանութիւնը, Տփղիս, 1900:
94. Շախկյան Գ., VIII դարին վերաբերող շինարարական երկու հիշատակության մասին («Լրաբեր ՀԳԱ (հաս. գիտ.)», 1985, № 8):
95. Ոսկեան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա, Վիեննա, 1940:
96. Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784:
97. Պալեան Խ., Հայ հոգևոր երգը Է-Ը դարերում («Գանձասար», Բ, 1992):
98. Պապյան Մ., Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի, Երևան, 1998:
99. Պապյան Մ., Քրիստոնեության տարածումը Կովկասում հայ քարոզիչների կողմից («Աշտանակ», Բ, 1998):
100. Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, Ա, Ս. Էջմիածին, 1990:
101. Պետրոսյան Ս., Ո՛վ էր Գրիգոր Լուսավորչին չարչարողը («Պատմաբանաս. հանդես», 2001, № 3):
102. Պերպերեան Հ., Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկարը Այա Սոֆիայի մէջ («Անդաստան», 1958):
103. Սահակյան Ա., Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը («Պատմաբանաս. հանդես.», 1987, № 2):
104. Սահինյան Ա., Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը («Էջմիածին», 1961, Ա):
105. Սարգիսեան Բ., Ուսումնասիրութիւն մանիքեա-պաղիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին եւ Գր. Նարեկացոյ թուղթը, Վենետիկ, 1893:
106. Սարգիսեան Բ., Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետիկ, 1895:
107. Սվազյան Հ., Ավատատիրական հարաբերություններն Աղվանքում և քրիստոնեության հռչակումը որպէս պետական պաշտոնական կրոն («Պատմաբանաս. հանդես.», 2003, № 3):
108. Սուրբ Հովհան Օձնեցի հայրապետը և իր ժամանակը (հողվածների ժողովածու), Ս. Էջմիածին, 2004:
109. Վարդանեան Ա., Թուրք Պրոկլայ եպիսկոպոս առ Սուրբն Սահակ Հայրապետ Հայոց և առ Սուրբն Մաշդոց («Հանդես անսօրեայ», 1921):
110. Վարդանյան Վ., Հայաստանում վաղ քրիստոնեության տարածման մի քանի հանգամանքների մասին («Լրաբեր ՀԳԱ (հաս. գիտ.)», 1997, № 1):
111. Վարդանյան Վ., Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» երկը հայերեն քարգմանելու հանգամանքների շուրջ («Աշտանակ», № 2, 1998):
112. Վարդանյան Վ., Տրդատ Մեծի ավանդը Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետական համակարգի ձևավորման գործում («Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը» ժողովածու, Երևան, 2000):

- 113 Վարդանյան Վ., Աղբիանոսյանների հայրապետական տոհմը («Լրաբեր ՉԳԱ (հաս. գիտ.)», 2003, № 1):
- 114 Վեմյան Խ., Վասակ Սյունիի պատմական գնահատության շուրջը («Տեղեկագիր ՉԽՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.)», 1965 № 1):
- 115 Տաշևան Յ., Ազաթանգեղոս առ Գեորգայ ասորի եպիսկոպոսի և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղեայ գրոց. Վիեննա, 1891:
- 116 Տաշեան Յ., Վարդապետություն առաքելոց անվաերական կանոնաց մատենանր, Վիեննա, 1896:
- 117 Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996:
- 118 Տեր-Սինասեանց Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908.
- 119 Տեր-Սինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:
- 120 Տեր-Միքելեան Ա . Հայաստանեայց եկեղեցին և քիզանդեան ժողովոց պարագայք, Սոսկուա, 1892:
- 121 Տեր-Սկրտչեան Գ., Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը և Ս. Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ. թարգմանութիւնը («Արարատ», 1908):
- 122 Տեր-Սկրտչեան Կ., Հայոց եկեղեցւոյ առաջին մասնակցութիւնը դաւանական վեճերի մեջ և Բաբգեն կաթողիկոս («Արարատ», 1898):
- 123 Տեր-Սկրտչեան Կ., Յովհան Մանղակունի և Յովհան Մայրազոմեցի («Շողակաթ» ժողովածու, Ա. Վաղարշապատ, 1913):
- 124 Տեր-Յովհաննիսեան Ա., ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, Ա. Երուսաղէմ, 1890:
- 125 Տեր-Ներսիսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975:
- 126 Տեր-Պետրոսյան Լ., Մաշտոցյան ավանդները և Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում («Պատմաբանաս. հանդես.», 1981, № 1):
- 127 Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998:
- 128 Քալանթար Ա., Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935:
- 129 Քենդերյան Հ., Հովհան Մայրազոմեցի, Երևան, 1973:
- 130 Քյուրտեան Հ., Վասակ Սիւնի և Շահապիվանի ժողովը («Հայրենիք», Բոստոն, 1954):
- 131 Օրմանեան Մ., Հայոց եկեղեցին. Կոստանդնուպոլիս, 1911:
- 132 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Ա, Ս. Էջմիածին, 2001:
- 133 Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը. սոգության և կրոնի ուսումնասիրություն, Երևան, 1989:
- 134 Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, С. Петербург, 1908.
- 135 Адонц Н., Марзбан Васак перед судом историков ("Записки Восточного отделения Имп. русского археологического общества", т. XV, С. Петербург, 1904).

136. Адонц Н., Фауст Византийский как историк ("Христианский Восток", т. VI, вып. 3, Петроград, 1922).
137. Аннинский А., История Армянской церкви (до XIX века), Кишинев, 1900.
138. Аревшатыан С., Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.), Ереван, 1973.
139. Артамонов М., История Хазар, Ленинград, 1962.
140. Бартиян Р., Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961.
141. Беляев Е., Арабы, ислам и Арабский халифат в раннем средневековье, Москва, 1966.
142. Джавахов И., История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века ("Известия Имп. АН", С. Петербург, 1908).
143. Еремян А., Храм Рипсима, Ереван, 1955.
144. Еремян С., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу ("Записки Ин-та востоковедения АН СССР", 1939, т. 7).
145. Еремян С., Народно-освободительная борьба армян против персов в 450-451 гг. ("Вестник древней истории", 1951, № 4).
146. История Византии, т. I, Москва, 1967.
147. Колесников А., Иран в начале VII века ("Палестинский сборник", 1970, вып. 22(85)).
148. Луконин В., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987.
149. Марр Н., Аркауна монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах халкедонитах ("Византийский временник", т. XII, 1906).
150. Марр Н., Исторический очерк Грузинской церкви ("Церковные ведомости", 1907, № 3).
151. Марр Н., Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.
152. Мец А., Мусульманский ренессанс, Москва, 1973.
153. Мурадян П., Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя ("Кавказ и Византия", 3, 1982).
154. Орбели И., Избранные труды, Ереван, 1963.
155. Патканян К., Опыт истории династии Сасанидов, С. Петербург, 1863.
156. Пигулевская Н., Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва-Ленинград, 1946.
157. Пигулевская Н., Ближний Восток, Византия, славяне, Ленинград, 1976.
158. Саркисян Г., К предыстории армянской письменности ("Кавказ и Византия", № 2, 1980).
159. Суворов Н., Учебник церковного права, Москва, 1912.
160. Тер-Гевондян А., Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977.

161. Тер-Мовсесян М., История перевода Библии на армянский язык, С. Петербург, 1902.
162. Тирацян Г., К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Вагаршапата ("Историческо-филол. журнал", 1977, № 2).
163. Халатянц Г., Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренаци, I, Москва, 1903.
164. Чичуров И., О Кавказском походе императора Ираклия ("Восточная Европа в древности и средневековье", Москва, 1978).
165. Шиладзе Р., "Мученичество Шушаник" Якова Цуртавели ("Литературная Грузия", 1978, № 1).
166. Эмин Н., Очерк религии и верований языческих армян, Москва, 1864.
167. Якобсон А., Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков, Москва-Ленинград, 1950.
168. Adontz N., Grégoire l'illuminateur et Anak le Parthe ("REA", VIII, 1928).
169. Adontz N., Les festiges d'un ancien culte en Arménie ("Melanges Franz Cumont", 1936).
170. Adontz N., Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
171. Adontz N., Les fetes et les saintes de l'eglise Arménienne ("Revue de l'Orient Chretien", VI, 1927-1928).
172. Altheim F. Geschichte der Hunnen, B. 2, Berlin, 1960.
173. After Chalcedon, Studies in Theology and Church history, Louven, 1985.
174. Chaumont M., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides a la conversion du Royaume, Paris, 1969.
175. Chaumont M., Sur l'origine de Saint Grégoire d'Arménie ("Le Museon", t. 102, fasc. 1-2, 1989).
176. Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944.
177. Duchesne L., Early history of the Christian Church, vol. III, London, 1960.
178. Duchesne-Guillemin J., La religion de l'Iran ancien, Paris, 1962.
179. Dulaurier E., Recherches sur la chronologie Arménienne, Paris, 1859.
180. Esbroeck M., Un nouveau témoin du livre d'Agathange ("REA", VIII, 1971).
181. Esbroeck M., Saint Grégoire d'Arménie et sa didascalie ("Le Museon", t. 102, fasc. 1-2, 1989).
182. Garsoian N. The paulician heresy, Paris, 1967.
183. Garsoian N., Nerses le Grand Basile de Césarée et Eustate de Sebaste ("REA", 1983).
184. Garsoian N., L'Eglise Arménienne et le grand schisme d'Orient, Louvain, 1999.
185. Grousset R.. Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.

186. Halfter P., Das Papsttum und die armenier im frühen und hohen Mittelalter, Köln, Weimar, Wien, 1996.
 187. Hitti P., History of the Arabs, London, 1970.
 188. Johnson B., Die armenische Bibelübersetzung als hexaplarischer Zeuge im I Samuelbux, Gleerup lund, 1968.
 189. Jorison P., A History of Christianity, London, 1977.
 190. Lang D., Armenia: Cradle of civilization, London, 1970.
 191. Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Gottingen, 1896, II, Leipzig, 1905.
 192. Markwart J., Die Entstehung der armenischen Bistümer, Roma, 1932.
 193. Noldeke T., Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887.
 194. Pargoire R., L'Eglise Byzantine de 527 a 847, Paris, 1923.
 195. Renaud B., La loi et les lois dans les livres des Maccabees ("Revue Biblique", Paris, 1961).
 196. Sarkissian K., The council of Chalcedon and the Armenian Church, London, 1965.
 197. Sellers R., The council of Chalcedon: a historical and doctrinal Survey, London, 1953.
 198. The Cambridge history of the Bible, vol. I, Cambridge, 1970.
 199. The Cambridge history of Iran. The Seleucid, Parthian and Sasanian periods, Cambridge, 1983.
 200. Thomson R., The Teaching of Saint Gregory an early Armenian catechism, Cambridge, 1970.
 201. Thomson R., The defence of Armenian orthodoxy in Sebeos ("AETOS", Stuttgart und Leipzig, 1998).
 202. Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.
 203. Ure P., Justinian and his age, London, 1951.
 204. Weber S., Die katholische Kirche in Armenien. Ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung, Freiburg, 1903.
 205. Wiessner G., Zur martirüberlieferung aus der Christenverfolgung Schapurs II, Gottingen, 1967.
 206. Winkler G., An obscure chapter in Armenian Church history (428-439) ("REA", XIX, 1985).
 207. Zekijan B., La rupture entre les eglises Georgienne et Arménienne au debut du VIIe siecle ("REA", t. XVI, 1982).
-

Բովանդակություն

խոսք ընթերցողին.....	5
Նախաբան	8

Մաս առաջին

Հայկոռաքելական եկեղեցին՝ Արևելքում քրիստոնեության միջնաբերդ

Գլուխ Ա. Հայաստանում քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական կրոն	33
Գլուխ Բ. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը: Հայոց անբողջական դարձը.....	54
Գլուխ Գ. Հեթանոսության դեմ պայքարի բովում	70
Գլուխ Դ. Եկեղեցու և պետության հարաբերությունները 340-ական թվականներին	87
Գլուխ Ե. Հայոց եկեղեցին Ներսես Մեծի գահակալման սկզբնաշրջանում	101
Գլուխ Զ. Քաղաքական կյանքի փոթորկաշունչ հորիզոններում	113
Գլուխ Է. Պապ թագավորը և Հայոց եկեղեցին	125
Գլուխ Ը. Սահակի ու Մաշտոցի լուսավորչական առաքելության սկիզբը	138
Գլուխ Թ. Հայ եկեղեցին Արշակունյաց թագավորության վերջալույսին	150
Գլուխ Ժ. Հավատարմությունը Լուսավորչի տան ավանդներին և Նիկիական ու Եփեսոսյան հավատամքին.....	160
Գլուխ ԺԱ. Ս. Գրքի հայերեն թարգմանությունը	169

Մաս երկրորդ

Հոգևոր դիմակայության և դավանական ինքնորոշման խաչուղիներում

Գլուխ Ա. Ժողովրդական պայքարի նախաշեմին	182
Գլուխ Բ. Ազատագրական պատերազմի բոցերում	193
Գլուխ Գ. Անմահության խորհուրդը	202
Գլուխ Դ. Ժողովրդական նոր պայքարի նախաշեմին	211
Գլուխ Ե. 482-484 թթ. ազատագրական պատերազմի հոգևոր կռվանները	222
Գլուխ Զ. Ձենոն կայսեր «Հենոտիկոնի» արձագանքները	233

Գլուխ Է. Դավանաբանական բանակոթիվների հանգույցներում:	
Դվինի 554 թվականի եկեղեցաժողովը	242
Գլուխ Ը. 571 թվականի հայ-բյուզանդական դավանական	
միության փորձը և դրա հետևանքները	258
Գլուխ Թ. Հայ և Վրաց եկեղեցիների պառակտման	
հանգամանքները: Դվինի 607 թվականի ժողովը	274
Գլուխ Ճ. Հայ և Վրաց եկեղեցիների վերջնական պառակտումը:	
Հայոց եկեղեցին բյուզանդա-պարսկական	
հակամարտության ընթացքում (Է դ. առաջին կեսերին)	291
Գլուխ ԺԱ. Արաբական գերիշխանության հաստատումը	
Հայաստանում: Դվինի 645 թ. ժողովը	309
Գլուխ ԺԲ. Քաղաքական նոր վայրիվերումներ	327
Գլուխ ԺԳ. Հայաստանի և հայ եկեղեցու ինքնավար	
իրավունքների պահպանությունը	341
Գլուխ ԺԴ. Հիմնարար բարեփոխություններ	349
 Եզրափակում	 363
 Մատենագիտական ցանկ	
Ա. Սկզբնաղբյուրներ	366
Բ. Գրականություն	369
Անվանացանկեր	
Ա Անձնանուններ	379
Բ. Տեղանուններ	388
Գ. Ցեղեր, ժողովուրդներ	394
Բովանդակություն	396

ԿՐԵԺ ՄԿՐՏԶԻ ԿԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԿԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽԱՉՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

Խմբագրությամբ
Ա. Բոգոյանի

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին - 2005 թ.

Շարվածքը և էջադրումը՝
ՔԿ համակարգչային բաժնի

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան